

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Шевченко Тетяна Миколаївна

УДК 821.161.2-4(091)"1990/2019"

**ЕСЕЇСТИКА УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ ЯК ФЕНОМЕН
ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

**10.01.01 – українська література
10.01.06 – теорія літератури**

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук**

Київ – 2020

Дисертацією є монографія.

Робота виконана на кафедрі української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант: доктор філологічних наук, професор
МАЛЮТІНА Наталія Павлівна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
професор кафедри української літератури.

Офіційні опоненти:

- доктор філологічних наук, професор
КАВУН Лідія Іванівна,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
професор кафедри української літератури і
компаративістики;
- доктор філологічних наук, професор
МЕЙЗЕРСЬКА Тетяна Северинівна,
Київський національний лінгвістичний
університет,
професор кафедри теорії та історії світової
літератури імені професора В. Фесенко;
- доктор філологічних наук, професор
МАЦЕВКО-БЕКЕРСЬКА Лідія Василівна,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри зарубіжної літератури.

Захист відбудеться “___” квітня 2020 р. о 10-00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розісланий “___” березня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради.....О. О. Матвєєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Літературний процес України кінця ХХ – початку ХХІ століття як феномен культури, що склався на межі тисячоліть, відзначається проявом нових тенденцій, пошуковістю напрямів, які характеризують різнобічні процеси розвитку гуманітарної сфери. Він потребує всебічного наукового осмислення. У річищі нових тенденцій актуалізації літературної свідомості однією з найбільш яскравих слід вважати есеїстичність як оригінальний тип художнього письма, форму літературної творчості, спосіб комунікації, дискурсивну практику тощо. Спорадично есеїстичність виникала в письменницькій художньо-публіцистичній творчості ХІХ-ХХ століть, для якої одним із найпомітніших явищ був нарис, зміни в ці стійкі стереотипи вносили своїми творами хіба що діаспорні митці. Ситуація докорінно змінилася в українській літературі 90-х років ХХ століття, коли есей посів лідерські позиції у письменстві, що викликало розширення сфери художнього побутування за межами доволі усталених жанрово-стильових парадигм. В окремих випадках есеїстика відкриває художні пріоритети або стає їх органічним складником.

Починаючи з другої половини 90-х років ХХ століття і до сьогодні, письменницька есеїстика складає доволі значний масив текстів, різноманітних за своєю проблематикою, художніми властивостями, комунікативними настановами й стратегіями висловлювання, формами оприлюднення, способами авторського письма. Вона постає внутрішньо неоднорідною, складною, багатокомпонентною, що потребує комплексного аналізу і як окремих літературний феномен, і як явище у творчій лабораторії митця, і як складник літературного процесу загалом. Інтерес українського письменства до есеїстики закономірний: творчість, яка тривалий час залишалася на периферії художніх зацікавлень, нарешті оприявлена для багатовекторної реалізації у літераторів, функція і місія котрих суттєво змінилася в нову перехідну епоху. Це зумовлено, по-перше, звільненням від багаторічного тоталітарного тиску і, по-друге, появою епохи Web 2.0., котра «створила нову парадигму комунікативного впливу»¹. Т. Гундорова дала назву цій епосі – «транзитна культура», в якій новочасна українська література, пройшовши випробування радянсько-тоталітарним минулим, таврована «антиколоніальною образою» і позначена «постколоніальним бунтом», сьогодні формує своє обличчя, котрого не знала протягом усієї історії свого існування. Перехідний характер цієї культури позначився на текстах, у яких минуле створює умови для осмислення сучасності з метою пошуку (само)ідентичності і тожсамості та проєкції в майбутнє. Сьогочасні медійні засоби безпосередньо впливають на процеси оновлення літератури й мистецтва, відтак загальні наслідки культурних змін позначені поліморфним характером.

---

¹ Черняк М. А. Література епохи Web 2.0. Universum: Вестник Герценовского университета. 2011. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/literatura-epohi-web-2-0> (дата звернення: 09.11.2019).

Есей вважаємо своєрідною ознакою епохи трансгресії українського літературного мистецтва, що за протейчною суттю поза канонами і правилами, «передбачає абсолютну інтелектуальну свободу, виключаючи будь-який догматизм[...]. Гине скрізь, де утверджується тоталітаризм, де не залишається найменшого клаптика свободи..., своєю суттю опирається тоталітарній ідеології».² Унаслідок руйнування тоталітарного тиску відкривається неабиякий простір для тотальної персоналізації, пошуку форм самовираження, особистісного мислення, індивідуальної ідентичності. Ці процеси визначають і перспективи формування літературної самосвідомості, зокрема есеїстики. Відтак автореферентність висловлювання виявляє закономірності його структурування. Его-процеси як осмислення і моделювання себе-тотожності й цільності внутрішнього досвіду стають набагато цікавішими, аніж оповідання й історії, в яких акцентовано на ході подій, а не процесах їх осмислення внаслідок самоідентифікації. Широке впровадження електронних засобів лише посилює ці процеси, сприяючи енергійному поширенню цієї дискурсивної практики та типу творчості серед інтелектуальної спільноти. В усі епохи письменники були елітою, найчутливішою до змін. Сучасні українські літератори тут не є винятком в якості експериментаторів із формами і способами художнього мислення, реалізації власних комунікативних стратегій. Есеїстика забезпечує їм якнайповніше виявлення свого голосу, найширшу придатність для творення власних параметрів самореалізації.

Актуальність дослідження. Есеїстика загалом, як і письменницька есеїстика, у різних своїх проявах і формах, була й залишається предметом багаторічного всебічного осмислення в різних сферах гуманітаристики, літературознавстві зокрема. Хоча різні галузі людського пізнання наблизили науку про літературу до розуміння сутності есею як художнього твору, в якому естетизується і концептуалізується та чи та проблема дійсності, проте окремі аспекти художньої природи есею, а також принципи його функціонування та інтерпретації в широкому (й вужчому) значеннях і контекстах досліджено не повною мірою, а у деяких ракурсах і недостатньо переконливо у зв'язку з відсутністю адекватних літературознавчих методик. Сучасне українське літературознавство заклало добрий фундамент напрацювань у галузі художньої есеїстики в дослідженнях О. Багана, М. Балаклицького, М. Гнатюк, О. Гнатюк, Н. Іванової, С. Квіта, Г. Клочека, Т. Левчук, Н. Мирошкіної, В. Краснощок, Ю. Нестеренко, Л. Садикової, Г. Швець, В. Шуть та багатьох інших, проте пошуки й полеміки тривають, тому вкрай необхідним постає питання систематизації значного масиву сучасної письменницької есеїстики та підходів щодо різноманітних форм її осмислення. Обрана тема дослідження потребувала вивчення чималої кількості текстів з опертям на сучасні теоретико-методологічні підходи, що виходять поза лектуру тексту й охоплюють комунікативно-когнітивні соціокультурні феномени сучасної гуманітаристики. Унаслідок аналізу функціонування дискурсивних моделей сучасної української

² Гнатюк О. Є. Між літературою і політикою. Есеї та інтермедії. Київ : Дух і літера, 2012. С. 135.

письменницької есеїстики як її невід'ємного складника, репрезентованого творчістю багатьох митців, запропоновано власний варіант концепції сучасного літературного процесу. Головна стратегія дослідження полягає в утвердженні феномену есеїстики як вагомого складника сучасного літературного процесу і літературної самосвідомості в сучасній українській літературі, а також у сфері соціокультурній, яка формується, у тому числі, й у щільних зв'язках із досягненнями есеїстики. Рішуча потреба неупередженого ставлення до цього виняткового явища другої половини 90-х років ХХ століття – перших десятиліть ХХІ століття потребує його глибокого дослідження з позицій системного аналізу і, передусім, в аспекті художньої специфіки. Актуальними постають також дослідження дискурсивних можливостей есеїстики, її нарративних стратегій, інтелектуального й філософського наповнення, ансамблевого єднання в організації культурних полів в умовах всезростаючих глобалізаційних процесів, впливу масових комунікацій, міждискурсивних чинників тощо. Системне вивчення есеїстики Ю. Андруховича, А. Бондаря, С. Жадана, О. Забужко, Ю. Іздрика, І. Лучука, В. Махна, К. Москальця, В. Неборака, Г. Пагутяк, С. Процюка та цілої плеяди інших письменників, котрі активно вдаються до есеїстичної творчості, дозволило виявити в ній динаміку змістовно-формального письма, розширення тематики, прагнення до відкритості, новизни й парадоксальності ментального відтворення ситуацій, образів, образів-понять та їх осмислення за допомогою нових культурних поворотів, засад медіатекстуальної варіативності Web 2.0.-епохи. Внутрішньолітературний і міжкультурний характер есею зумовили низку наукових завдань, важливість і назрілість яких не потребують доведень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертацію у вигляді монографії виконано в межах наукової теми кафедри української літератури №117 «Жанрові процеси в українській літературі ХІХ-ХХІ століть: між каноном і некласичними формами» (номер державної реєстрації 0114U002783) Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Тему дисертації затверджено вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 1 від 19 вересня 2017 року).

Дисертацію обговорено на розширеному засіданні кафедри української літератури Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 3 від 14 листопада 2019 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є осмислення феномену сучасної української письменницької есеїстики як складника літературного процесу кінця ХХ – початку ХХІ століття. Реалізація цієї мети спонукала до розв'язання таких завдань:

- розглянути природу, складники та чинники актуалізації есеїстики в сучасній українській літературі;
- концептуалізувати феномен письменницької есеїстики;
- виробити підходи до вивчення природи есею як форми літературної самореалізації в постмодерну епоху;

- увести в український літературознавчий дискурс поняття «ментативу», осмислити ментативну природу есею як дискурсивної практики, запропонувати власну класифікацію сучасної письменницької есеїстики за ментативно-нарративною природою;

- дослідити комунікативно-когнітивні та соціокультурні чинники есею як дискурсивної практики;

- усвідомити перформативний потенціал висловлювання есею як мовленнєвої практики;

- проаналізувати й класифікувати ансамблеві форми есеїв у сучасній українській літературі;

- системно розглянути збірку як модель і провідну форму ансамблевого об'єднання есеїв та описати провідні тенденції її композиційної організації;

- осмислити сучасну письменницьку есеїстику в контексті топологічної рефлексії в умовах сучасної культурної трансгресії;

- дослідити варіативність проблематизації топосів у письменницькій есеїстиці;

- обґрунтувати місце і роль письменницької есеїстики в літературному процесі сучасності.

Об'єкт дослідження – сучасна українська письменницька есеїстика як галузь наукових інтересів і як полідискурсивне явище, форма літературної свідомості.

Предмет дослідження – дискурсивні властивості сучасної української письменницької есеїстики (практики, комунікативні стратегії, нарративні особливості, форми і способи інтеграції, топологічні прикмети) як чинники її автореферентного характеру в сучасному літературному процесі. В якості предмета дослідження запропоновано також гіпотезу про те, що дискурсивна ідентифікація сучасної української письменницької есеїстики, з урахуванням нарративно-ментативних, перформативних, топологічних, інтегративних, комунікативних та художніх перспектив, дозволяє конкретизувати її в структурі сучасного літературного процесу як стійкий культурний і художній феномен.

Джерельною базою дослідження послуговували близько 150 збірок есеїв та інших форм ансамблевого об'єднання творів з есеїстичними текстами українських письменників, виданих упродовж другої половини 90-х років ХХ століття – на початку ХХІ століття. Фактичним матеріалом дослідження стали збірки есеїв сучасних українських письменників І. Андрусика, Ю. Андруховича, Є. Барана, А. Бондаря, І. Бондаря-Терещенка, О. Бойченка, О. Гавроша, О. Гембік, Н. Гончара, С. Грабаря, В. Габора, В. Даниленка, Л. Дереша, А. Дністрового, В. Єшкілева, С. Жадана, В. Жежери, О. Забужко, Н. Зборовської, Ю. Іздрика, Р. Іваничука, О. Ірванця, В. Карп'юка, О. Клименка, Є. Кононенка, В. Коротича, І. Лучука, А. Любки, О. Лишеги, Б. Матіяш, В. Махна, В. Медведя, В. Мельника, К. Москальця, В. Неборака, С. Павличко, Г. Пагутяк, Т. Прохаська, С. Процюка, М. Рябчука, А. Содомори, М.-Р. Стеха,

Л. Ушкалова, Б. Херсонського, І. Ципердюка та інших, колективні збірки есеїстики та поліжанрові збірки, у яких есеї є присутнім складником змісту.

Методи дослідження. У роботі використано комплексну інтердисциплінарну методологію відповідно до мети й завдань дослідження. Засадничими методами стали: *історико-літературний*, який дозволив: а) розглянути явище письменницької есеїстики другої половини 90-х років ХХ століття – перших десятиліть ХХІ століття як історично зумовлене українським культурно-літературним історичним процесом, б) об'єднати методологічні пріоритети наукової думки про есеї від давнини до сучасності в різних дослідницьких координатах; *рецептивний* метод, зорієнтований на дослідження комунікативних особливостей письменницького есею як художнього твору, а також виявлення відповідності читацької рецепції імплікованим у поезиці есеїв авторським художнім і комунікативним стратегіям тощо; *герменевтичний*, скерований на інтерпретацію письменницьких есеїв одноосібно і в контексті подібних ансамблевих об'єднань та інших творів письменника; *метод літературознавчого моделювання*, спрямований на створення моделі типологічної ідентифікації есеїстичної творчості у контексті представлення процесів літературної свідомості; *біографічний метод*, що пояснює специфіку есеїстичного текстотворення біографією митця та інтенціями відповідно до літературного процесу епохи. Застосовано засади *структуралізму*, *концептології*, *психоаналізу* в дослідженні багатьох аспектів структури есею як дискурсивної практики. Аналіз перформативного потенціалу і топологічно-рефлексивних властивостей дозволив поглибити уявлення про відповідні новітні прийоми (техніки), які допомагають з'ясувати характер існування висловлювання у когнітивно-комунікативній сфері.

Наукова новизна результатів визначається тим, що в дисертації у вигляді монографії:

- уперше в українському літературознавстві на широкому літературному та теоретичному матеріалі здійснено комплексне дослідження сучасної української письменницької есеїстики як складника літературного процесу й феномену культури;

- уведено в літературознавчий обіг поняття «ментативу» на вітчизняних теренах, аргументовано ментативну природу письменницького есею, доповнено чинну класифікацію ментативів з огляду на специфіку письменницького есею як дискурсивної практики;

- уперше запропоновано класифікацію письменницької есеїстики другої половини 90-х років ХХ століття – початку ХХІ століття за наративно-ментативною організацією, уведено поняття «екзогінаратора» – оповідача-мислителя в есеї як літературному творі;

- запропоновано й обґрунтовано теоретичні критерії диференціації есею як жанру, метажанру й дискурсивної практики із застосуванням різних методик, уперше в літературознавстві досліджено перформативні властивості есею як дискурсивної практики;

- уперше в українському літературознавстві розроблено модель, типологію та класифікацію ансамблевих форм письменницької есеїстики сучасності;

- уперше в літературознавстві проаналізовано письменницьку есеїстику в ракурсі топологічно-рефлексивного підходу як дискурсивного феномену зі стійким набором характеристик, котрі розглядаються і як іманентно притаманні художньому тексту, і як актуалізовані в процесі його сприйняття тощо. Низка текстів, збірок, імен отримали в монографії перше чи одне з перших наукових прочитань; низку імен і творів уведено в літературознавчий обіг; зроблено концептуальні висновки про художню своєрідність української письменницької есеїстики з її комунікативними інтенціями на тлі культурної парадигми кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Теоретико-методологічні засади дослідження заґрунтовані на концепціях та ідеях багатьох вітчизняних та зарубіжних учених. У процесі осмислення руху сучасної письменницької есеїстики плідним було звертання до праць зарубіжних учених (Т. Адорно, О. Бузальська, М. Епштейн, І. Ільїн, А. Завадський, К. Зацепін, Л. Кайда, А. Корчинський, М. Краков'як, Н. Магай, Н. Максимова, М. Марковський, А. Маслаков, Т. Лямзіна, Р. Нич, Є. Паньков, Р. Сендика, В. Тюпа, Н. Хане, Д. Хек, В. Шкловський, В. Шмід тощо) і вітчизняних авторів (М. Балаклицький, М. Гнатюк, О. Гнатюк, Т. Гундорова, Н. Іванова, Г. Клочек, Т. Мейзерська, Ю. Нестеренко, Л. Садикова, Н. Сподарець, Ю. Торговець, В. Швець, Г. Шуть та багатьох інших). Ментативно-нарративну природу есеїв вивчаємо, спираючись на праці О. Арязмової, А. Корчинського, В. Кузнецова, С. Ляляєва, Н. Максимової, В. Тюпи тощо. Дискурсивні властивості есею досліджено, зважаючи на напрацювання Т. Адорно, К. Зацепіна, Ж. Женетта, О. Іссерс, М. Фуко тощо. Ансамблеві форми есеїв у сучасній українській літературі проаналізовано, враховуючи ідеї Н. Барковської, О. Галети, М. Дарвіна, Т. Ляпіної, В. Сапогова, О. Солов'я, І. Скоропанової, В. Тюпи тощо). Топологічні практики сучасної письменницької есеїстики інтерпретуємо в контексті наукових розробок Л. Гавриліна, Е. Рибіцької, В. Романишина, В. Савчука, Д. Соболева тощо.

Теоретична цінність дослідження полягає в систематизації та поглибленні знань про есей як художній твір і дискурсивну практику та письменницьку есеїстику як комплексний феномен літературного процесу сучасності, реалізований у площині літературного мегадискурсу. Такий підхід сприятиме подальшій розробці теорії родо-жанрової і міжвидової (літературно-культурної) взаємодії, літературно-критичного й літературознавчого дискурсів, теорії літератури як комунікації, виробленню критеріїв літературної саморефлексії, засад поетики, прагматики, міждискурсивних практик. Низку теоретичних понять уперше осмислено й уведено в літературознавчий обіг.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані у викладанні базових вищівських курсів із історії української літератури, сучасної української літератури, теорії

літератури, поезики, літературної критики, а також низки спецкурсів тощо. Розроблені рекомендації, положення та висновки можуть бути корисними в процесі підготовки наукових монографій з історії та теорії літератури, статей, доповідей і методичних матеріалів для студентів наряду підготовки «Філологія» передусім. Також матеріали роботи можна використати у практичній діяльності фахівців із літературно-критичної діяльності, видавничої справи, публіцистики, освіти, педагогіки тощо.

Особистий внесок здобувача. Напрацьовані матеріали й результати здійсненого дослідження, наукові публікації, апробація повністю є особистим здобутком дисертантки.

Апробація результатів. Основні результати здійсненого дослідження представлено в доповідях на 20-ти міжнародних наукових та науково-практичних конференціях: «Реклама та PR у сучасному світі» (Одеса, 2011); «Образ Одеси в слов'янських літературах» (Одеса, 2013); «Комунікативний дискурс у полікультурному просторі» (Миколаїв, 2017); «Срібний вік: Діалог культур, присвячена пам'яті доктора філологічних наук, професора Степана Петровича Ільова» (Одеса, 2017); «Współczesny dramat rosyjski w kontekście zwrotów performatywnych w kulturze» (Rzeszów, 2017); «Національна ідентичність в мові і культурі» (Київ, 2018); «Актуальні питання документознавства та інформаційної діяльності: теорії та інновації» (Одеса, 2016, 2017, 2018, 2019); «International conference the Danube – axis of the European indenty, 8th Edition» (Kyiv-Galați, 2018); «Scientific and Professional Conference Actual Problems of Science and Education» (Budapest, 2018); «Kultury słowiańskie wobec dziedzictwa Oświecenia. Język. Literatura. Kultura. Historia» (Supraśl, 2018); «Поляки в Одесі та в українському Причорномор'ї. Історія-спадщина-співіснування в мультикультурному середовищі міста» (Одеса–Білосток, 2018); «Motyw wody w literaturze, kulturze, sztuce» (Gdańsk, 2018); «Україністика: вчора, сьогодні, завтра...» (Познань, 2018); «History, languages and cultures of the slavic peoples: from origins to the future» (Praha, 2018); «Нова лінгвістична парадигма: теоретичні і прикладні аспекти» (Одеса, 2019); «Міф Одеси у світовій культурі: тексти-медіа-концепції» (Білосток, 2019); «Czas wolny i rozrywka we współczesnej literaturze rosyjskiej» (Gdańsk, 2019); «Шості міжнародні наукові читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Юрія Олександровича Карпенка: до 90-річчя від дня народження (1929–2009)» (Одеса, 2019) та 11-ти всеукраїнських наукових конференціях: «Література та літературознавство: історія і сучасність» (Житомир, 2004); «Актуальні проблеми журналістикознавства» (Одеса, 2005); «Фащенко́вські читання» (Одеса, 2008, 2013, 2019); «Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві» (Харків, 2006); «Сучасні видавництва вищих навчальних закладів» (Одеса, 2014; 2016); «Наукові читання, присвячені пам'яті доктора філологічних наук, професора Нонни Михайлівни Шляхової» (Одеса, 2018); «Орбіти художнього слова. Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 100-річчю доктора філологічних наук, професора Григорія

Андрійовича В'язовського» (Одеса, 2019); «Інформаційна освіта та професійно-комунікативні технології XXI століття» (Одеса, 2019).

Результати дослідження обговорювалися на щорічних звітних конференціях професорсько-викладацького складу Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (2011; 2017; 2018; 2019).

Публікації. За темою дисертації опубліковано монографію, розділи в 5 колективних монографіях, 43 статті, з яких 25 надруковано у фахових виданнях України, 7 – у виданнях інших держав, 11 – в інших виданнях.

Структура й обсяг роботи. Дисертація, представлена у вигляді монографії, містить вступ, п'ять розділів, висновки, список використаної літератури та додатки. Список використаної літератури містить 772 позиції. Загальний обсяг монографії – 33,94 ум. др. арк.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **ВСТУПІ** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено мету та завдання, встановлено зв'язок із плановою науковою темою, окреслено об'єкт, предмет та джерельну базу, визначено теоретичне та практичне значення роботи, представлено комплексну методологію вивчення есеїстичних текстів, сформульовано наукову новизну, наведено перелік наукових заходів, на яких відбувалася апробація результатів дослідження, а також перераховано публікації у вітчизняних фахових, зарубіжних та інших виданнях.

У **першому розділі «ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОБОТИ»** розглянуто домінуючі підходи до наукової кваліфікації есею як жанру, метажанру та дискурсивної практики з огляду на літературознавчі, філософські, соціокомунікативні, публіцистичні та інші способи осмислення, досліджено і представлено феномен письменницької есеїстики в постмодерністську добу.

У **підрозділі 1.1 «Есей як об'єкт наукового осмислення в гуманітарній традиції минулого й сучасності»** системно проаналізовано походження есею як літературного твору та окреслено есей як жанр, метажанр і дискурсивну практику. Так, з огляду на багатолітню традицію осмислення есею, весь масив досліджень згруповано й проаналізовано за чотирма основними блоками: перший стосується походження й витоків жанру в європейській та східній культурах, обставин перекладу книги М. Монтеня українською мовою, походження самого терміна «есей» тощо. Другий об'єднує численні праці, пов'язані з генологічними й дискурсивними напрацюваннями в есеїстиці минулого й сучасності. Третю групу становлять наукові студії про національні есеїстичні традиції та інші, пов'язані з цим аспекти. Четверту об'єднують підходи до есею, пов'язані із застосуванням різноманітних наукових методологій. Осмислення праць першого блоку (М. Балаклицький, С. Гехтляр, М. Гнатюк, Г. Гуд, М. Епштейн, Н. Іванова, О. Іванов, О. Конобєєв, К. Клаус, М. Краков'як, Т. Левчук, І. Магай, Ю. Нестеренко, А. Ніколаєв, К. Обалдіа, О. Пугачова, Р. Скоулз, Ю. Торговець, Г. Швець тощо) дало підстави встановити, що есей – синкретичний літературний і філософський феномен,

котрий не може бути укладений у певні схеми чи стійкі типології. Його слід осмислювати із застосуванням не лише традиційних, а й новітніх методик, котрі можуть виявити засади його текстотворення, впливу на реципієнта, авторської свідомості, взаємодії з тотожними практиками. Доведена необхідність комплексної методології для наукового аналізу, адже рамки якоїсь однієї з теоретичних шкіл, позицій обмежують поле наукової обсервації, бо таким постає сам есей – твір помежів'я й перехідності.

На підставі цього обґрунтовано поліцентричний погляд на есей як на жанр, метажанр і дискурсивну практику водночас (**підрозділ 1.2**). Як *літературний жанр*, створений письменником, він характеризується яскравою присутністю авторського голосу, довільним розкриттям певної теми з виразно суб'єктивних позицій, тяжінням до парадоксальності, образним і понятійно-образним мовленням, художністю, філософською настановою, референтністю до творчості інших митців. Визначено, що есей як особливе явище літературної рефлексії, яке співвідносне з жанром, постає результатом еволюції філософської рецепції. Як *метажанр* він вирізняється поліморфною природою текстотворення (філософія, література, наука, публіцистика), легко проникаючи в інші жанри, вільно піддаючись зовнішнім впливам, маючи широке поле застосування. Установлено, що метажанрова організація есею також характеризується його неконвенційністю, стійкою прив'язаністю до конкретної епохи, часто перехідної (у випадку з українською літературою – кінець ХХ – початок ХХІ століття), тим, що він посідає важливе місце в системі жанрів того чи того літературного періоду. Виявлено, що дискурсивні властивості есею досліджені в дуже загальних рисах. Між тим, погляд на есей як *дискурсивну (мовленнєву) практику* відкриває нові можливості його осмислення в аспекті текстуальних способів існування висловлювання, тож такі аспекти вивчення, як чинники текстопородження, форми авторської самоідентифікації, подвійноподієвість наративного дискурсу, референтна подієвість, специфіка ментальної ситуації, котра становить референт ментативу, ментативна й наративна організація тощо постають перспективним напрямом наукових студій.

Вивчення національних есеїстичних традицій минулого і сучасності (**підрозділ 1.1.3**) дозволило зробити такі висновки. У сучасному науковому дискурсі фундаментальні дослідження в галузі есеїстики здійснено передусім на матеріалі творчості митців ХХ століття, переважно йдеться про спадщину діаспорних письменників (В. Барка, Г. Грабович, Ю. Косач, Ю. Луцький, Є. Маланюк, Є. Сверстюк, Ю. Шерех тощо), есеїстичні тексти і збірки яких викликали більший науковий інтерес, аніж такі ж твори у класиків української літератури чи сьогочасного письменства. Сучасна есеїстика постає об'єктом наукового осмислення, однак несистемно (М. Гнатюк, О. Гук, О. Зелік, Т. Левчук, Т. Мейзерська, Ю. Нестеренко, Н. Сварич, К. Сільман, Т. Целюх, С. Шебеліст, Н. Чаура тощо). До сфери наукової обсервації здебільшого потрапили проблемно-тематичні пріоритети есеїстичної творчості, їх контекстуальне наповнення, кореляція з іншими видами творчості, зв'язок із

часом, аспекти актуальності. Серед аспектів поетики есеїстики, що становлять найбільший літературознавчий інтерес, виокремлено жанрові (метажанрові) аспекти, жанрові інваріанти (види) творів, інтертекстуальні та інтерсеміотичні властивості, форми авторської свідомості у тексті, образна система, окремі аспекти зв'язку з прозовою (поетичною) творчістю митців. Есеїстика як феномен сучасної літератури, тобто цілісне явище, котрого до того не знала література впродовж усієї історії свого існування, збірка як особлива форма об'єднання есеїв за сучасних обставин, варіативність як перманентна ознака сучасного есею майже не потрапили до наукової обсервації сучасних дослідників літератури. Вивчення есеїстики в контексті її ментативної та ментативно-нарративної природи, топологічної рефлексії, перформативних, сугестивних та інших практик, як-то автокреація, ліризація, інтимізація, практично, не відбувалося. Ціла плеяда цікавих письменників-есеїстів – В. Габор, В. Даниленко, Л. Дереш, С. Жадан, Ю. Іздрік, О. Лишега, А. Любка, М. Матіос, В. Махно, В. Медвідь, В. Неборак, С. Павличко, Б. Херсонський, по суті, залишилися поза науковою увагою як есеїсти. Вони або згадуються побіжно в певних контекстах, або зовсім не аналізуються чи вивчаються недостатньо.

У підрозділі 1.1.4 «**Методологія вивчення есеїстики: розмаїття підходів**» доведено пріоритетний характер літературознавчого осмислення письменницького есею із використанням як класичних, так і новітніх підходів, застосування яких уможливорює з'ясування й розкриття феномену письменницької есеїстики в контексті літературного процесу сучасності. Зважаючи на це відокремлено традиційний історико-типологічний підхід до есею від культурологічно-антропологічних та постструктуралістських і рецептивно-комунікативних (нарративних) концепцій з огляду на принципово відмінні методологічні позиції щодо природи й сутності есеїстики й есеїзму. Якщо перший виходить винятково з родо-жанрової сутності есею, то другі і треті позиції дозволяють представити його як тип тексту в дискурсивних і нарративно-дискурсивних параметрах. У межах історико-типологічного підходу проаналізовано праці М. Балаклицького, О. Маськової, Н. Мирошкіної, А. Муравйова, Л. Садикової, Ю. Чудінової, Г. Швець, С. Шебеліста, В. Шкловського тощо. З огляду на постструктуралістську і неоміфологічну естетику проаналізовано праці Т. Адорно і М. Епштейна про феномен есеїзму. Осмислено ідеї К. Зацепіна, продовжувача ідей М. Епштейна, котрий розглядає есеїстику в межах комунікативно-рецептивної методології. Доведено, що цей дослідник есею відходить від традиційного жанрового розуміння есею та окреслює його як тип тексту. Аналізуючи еволюцію есею від філософічності до художності (літературності), він визначає його автономний статус серед аналогічних форм інтелектуального письма, обґрунтовує принципову роль читача у формуванні змістовного цілого есеїстичної форми з огляду на її поважну незавершеність, відкритість до впливів, розмитість кордонів. Спеціально звернено увагу на постструктуралістські рефлексії щодо есеїстики (та інших типів тексту) Р. Нича, Л. Кореновської, К. Хмелевської, наукові

пошуки яких виявляють референцію щодо структуралізму і постструктуралізму, як у працях М. Епштейна. Зокрема, наголошено на синтез-аналізі есею, його особливій структурі, рівнях сприйняття, поетиці жанру (метажанру) й поетиці споріднених зв'язків. Також зосереджено увагу на особливостях есею як наративної структури. Проаналізовані наукові рефлексії І. Божок, В. Кузнецова, Н. Максимової, Ю. Осадчої, Л. Садикової, В. Тюпи, В. Шміда тощо, як наслідок зроблено висновок про необхідність розробки теорії «я»-нарації та сутності суб'єктивізації, а також вираження власне авторських інтенцій у письменницькому есеї як художньо-дискурсивній практиці.

У підрозділі 1.2 «Письменницька есеїстика: окреслення поняття» спеціально осмислено цей феномен. Установлено, що письменницькі есеїстичні практики становлять тип творчості, наділений передусім художньо-комунікативними інтенціями. Художньо-естетичні задачі есеїстики реалізуються шляхом (само)пізнання й (само)ідентифікації письменника як творчої особистості за допомогою як наративу (викладу фактів і подій), так і ментативу (події думки). Доведено, що ментатив як чинник текстотворення і референція до власне мислення у його мовленнєвій практиці, увиразнені образним і понятійно-образним словом, вирізняє письменницький есей з-поміж інших творів літератури нон-фікшн. За його допомогою в есеях реалізується панівна комунікативна стратегія – (само)ідентифікація як окреслення тожсамості митця. У дослідженні розмежовано поняття «письменницький есей» та «літературний есей». Звернено увагу, що літературний есей позначений художністю як гармонійною єдністю змісту й форми, наділений естетичним потенціалом, адже висуває й вирішує, передусім, естетичні завдання, постає втіленням естетичного досвіду митця, тобто щільно зв'язаний з його поетичною, прозовою чи драматичною творчістю. Письменницький есей – ширше поняття: тут на першому плані – презентація письменником як мистецькою особистістю власної суб'єктності з використанням художніх та невластивих художніх практик, відстоювання цінностей засобами образного і понятійно-образного моделювання.

У підрозділі систематизовано причини інтересу письменників до есею в сучасній українській літературі: зовнішньолітературні (посилений інтерес до особистості загалом, який виникає в перехідні епохи; підвищений інтерес до постаті самого письменника як особистості; читацька затребуваність нестандартних форм художнього слова; конвергенція літератури й медіа) і внутрішньолітературні (зміна покоління письменників; відсутність поступальності в ситуації зміни поколінь; інтерес до творчості, що раніше перебувала на маргінесі буття; перехід від традиційної поетики до поетики художньої модальності; криза великих епічних форм). Розкрито й причини читацького інтересу до письменницького есею: соціально-психологічні (збільшення та інтенсивність проблем життя сучасної людини; терапевтична функція читання есею зменшує психологічне навантаження; есей створює альтернативну реальність у ситуації втрати контролю над розмежуванням фікції й репрезентації) і соціально-культурні (есеї задовольняє вимоги читача в

читанні загалом; одночасно задовольняє інтелектуальні, художні та естетичні потреби; відповідає запитам особистісного вияву концептуального бачення світу).

У підрозділі 1.3 «Есеїстика у контексті постмодернізму» встановлено рецептивну відповідність рис есею як твору, започаткованого М. Монтенем у часи пізнього Відродження, естетичним засадам постмодернізму, доведено його суголосність із засадами цього напрямку завдяки поліморфній природі текстопородження; виявлено дотичність до різних стилів, напрямів, шкіл, дискурсів, відсторонено-дистанційну роботу з цитаціями, поліваріантність смислів, автореферентність та рефлексивність висловлювання, синергетичність, акумуляцію досвіду, феномен «ковзання означуваного», принципову асистемність, ризомну структуру організації, залучення читача до співтворчості тощо. Закцентовано увагу на тому, що постмодерний есей і есей як репрезентація епохи постмодернізму – цілком відмінні явища. У першому вповні формуються і свідомо застосовуються прийоми постмодерної стилістики, у другому відлунюються постмодерні системні ознаки й визначальні чинники як художнього мовомислення.

У другому розділі «МЕНТАТИВНО-НАРАТИВНА ПРИРОДА ЕСЕЇВ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ» проаналізовано ментативно-нарративну природу текстопородження письменницького есею на матеріалі українських творів сучасності.

У підрозділі 2.1 «Поняття ментативу. Ментатив як модель текстопородження письменницького есею» введено поняття «ментативу» в український літературознавчий обіг та обґрунтовано його сутність в есеїстичному тексті як дискурсивній практиці. Установлено, що ментатив як референція до власне мислення в його мовленнєвій практиці, як висловлювання, котрі породжують ментальні події (зміни картини світу) у свідомості читача становить більшість творів сучасної української літератури, що їх кваліфіковано як есеїстичні. Такі твори зіткані з рефлексій, міркувань, розмислів, медитацій різного характеру й різної спрямованості та оформлені за допомогою засобів художньої образності. Це, власне, й вирізняє письменницький есей з-поміж інших еґо-творів художньо-публіцистичної єдності: митець залишається письменником (а не, приміром, філософом, публіцистом), навіть коли міркує про одвічні проблеми буття, осмислюючи його за допомогою художніх засобів. Це засвідчують і ліризовано-інтимізований характер міркувань, помережаних авторськими образами, і їх тематика, дискурс якої часто літературно-філософський чи літературно-критичний, і наявність психологізму з посиленою увагою до внутрішнього світу людини-митця, процесів під- і надсвідомості. Ментальна подія тут часто переноситься у світ душевних переживань оповідча / мислителя, а потім і читача, стає передумовою розвитку екзистенціальних конфліктів й художнього відтворення світу.

Аналіз численних збірок есеїв українських митців сучасності дозволив їх поєднати з певною долею умовності в три великі групи: нарративні, нарративно-

ментативні, власне ментативні. Критеріями поділу постали, передусім: характер власне ментативу, оповідні фрагменти, на які нашаровується ментатив (чи з них витікає), наративно-ментативна мімікрія. Логіка аналізу есеїстичного тексту засвідчила, що традиційна для епічного твору категорія «наратора» (В. Шмід, Ж. Женнет, Б. Корман, В. Тюпа) може бути застосована для письменницького есею з певною долею умовності: у ньому відсутня ситуація власне розповіді, оповіді тощо, вона постає можливою хіба що лише як ситуація оповіді, котра переходить у міркування. Тому для есею як дискурсивної практики нами запропоноване спеціальне поняття *екзогінаратора* (лат. *ex cogitatoris* – мислення, *cogitare* – розмірковувати, *narrator* – оповідач): оповідача, який стає мислителем, розмірковувачем в есеїстичному дискурсі. Він має багато спільного з біографічним автором, однак не збігається з ним повністю в художньому висловлюванні, адже постає в різних обличчях та іпостасях.

Запропоновано класифікацію есеїстичних текстів у сучасній українській літературі за ментативно-наративною природою. Системно осмислено есеї наративного типу (**підрозділ 2.2**), наративно-ментативні есеї (**підрозділ 2.3**) та ментативні есеї (**підрозділ 2.4**) на прикладі репрезентативних для сучасної літератури творів. Аналіз есеїстичних збірок у межах першої групи (М. Рябчук, С. Пиркало, В. Жежера), спеціальне виокремлення в її межах мемуарно-щоденникової есеїстики (В. Неборак), епістолярної (С. Павличко, В. Коротич, О. Забужко) дозволило встановити, що сучасна есеїстика **наративного** типу засвідчує різні варіанти й можливості презентації невибагливих подій, котрі становлять нескладну фабулу. Вони стають підставою для рефлексій різного характеру. Відкритий фінал оповіді часто зумовлює появу медитацій, зітканих із суджень, умовиводів, авторських висновків. Вони, у свою чергу, можуть корелювати з дидактичним компонентом філософських, психологічних, ліричних настанов. Вивчення збірок есеїв у межах **наративно-ментативної** групи, яких у сучасній літературі більшість (Ю. Андрухович, С. Процюк, Є. Кононенко, О. Забужко, І. Лучук та багато інших), дозволяє зробити висновок, що ментативна організація в цих письменницьких есеях координує із наративним компонентом, роль якого незначна. Історії, пригоди, «story», які формують основне ментативне полотно тексту, потрібні письменникам як поле інкрустації, як платформа філософських узагальнень. У таких творах пошук відповідей на вічні питання стає можливим через автобіографічне наповнення, реальні історії й факти (наративний складник), на які нашаровуються роздуми, рефлексії, медитації (ментативний складник), презентовані за допомогою різних філософських практик (маєвтика, сократівський діалог, еристика, психоаналіз тощо). Письменницьким ментативно-наративним есеям властива своєрідна плинність свідомості в процесі безпосереднього осмислення явищ буття. Тут усе ж головне не події, а їх осмислення, не історії, а їх роль у процесі оцінювання, не буття, а його інтерпретація, не дійсність, а її креативне конструювання.

Унаслідок аналізу **ментативної** есеїстики (А. Бондар, В. Карп'юк, Т. Прохасько тощо) встановлено, що письменницьким есеям, цілком зітканим із

текстової моделі ментативу, властиві: внутрішня діалогізація, щільний зв'язок між думками, котрі становлять основу референтної зони, а не події чи хронотопу, рефлексія і міркування як підґрунтя тексту, що визначає різноманітні комунікативні стратегії побудови думки: заперечення, переоформлення, перевизначення, тлумачення, коментування, оцінювання, довершення, розвиток (за Н. Максимовою). Панівною стратегією, притаманною власне есеїстичним текстам, як засвідчив аналіз низки збірок сучасної української літератури, виступає **стратегія (само)ідентифікації як набуття індивідуальності й реконструювання персональної ідентичності митця**. Такі есеї становлять простір рефлексії, творення змісту і його зверненості на себе, автореферентності. Усе це дало підстави стверджувати, що сучасна письменницька есеїстика, заґрунтована на художньому унаочненні процесів міркування, медитації, рефлексії переживань тої чи тої ментальної події, відкриває нові можливості мистецтва слова в сучасному літературному дискурсі: у такий спосіб виникає новий мовно-літературний код письменницької творчості.

Спеціально в **підрозділі 2.4.1** осмислено чинники текстопородження есеїв-дзуйхіцу (В. Габор, К. Москалець, Г. Пагутяк), а в **підрозділі 2.4.2** – есеїв-шкіців (А. Дністровий, Є. Баран, С. Процюк). Установлено, що ментативна поетика дзуйхіцу базується на рефлексії як підґрунті образотворення й сенсопородження та авторефлексії як націленості аналітичної думки на специфіку творчості як такої й письменницької зокрема; автонарації як механізму саморозуміння й самопобудови суб'єкта, котра трансформується на «квантор усезагальності»: розмисли «про себе» й «навколо себе» перетворюються на узагальнення «для всіх» і «в цілому». Чинною є також побудова оповіді на чуттєвій основі: емоційно-чуттєва сфера наратора / мислителя стає відкритою для предметно-чуттєвих пошуків, спрямованих на мислетворчість в образній формі; поданні роздумів «наживо», у процесі; автотематизмі як концентричності мислення. Спеціально виокремлено ознаки есею-шкіцу: невеликий обсяг, ущільнення тексту за рахунок збільшення ролі деталі, подробиці; виділення ключового слова-образу (есеми), що вирізняється особливою змістовно-асоціативною напруженістю; імпресіоністичність; тяжіння до об'єднання в цикли тощо. Тут описове начало поступається міркувальному, події (історії, сюжет) залишаються за межами події розповіді-міркування, опиняючись виключно в дорефлексивній ситуації. Саме міркування вибудовується згущено, сконцентровано. Аналіз есеїв-шкіців довів, що вони становлять оригінальну форму есею, демонструючи можливості письменницької думки бути максимально сконцентрованою. Виявлено, що оформити думки в такий спосіб вдається, передусім, тим митцям, котрі мають величезний досвід ментативної творчості в інших мовленнєвих практиках.

Унаслідок аналізу есеїв з огляду на ментативно-наративну природу уточнено певні позиції комунікативних стратегій ментативу, запропонованих лінгвістами (І. Кузнецов, Н. Максимова) до вивчення літературного твору взагалі, есею зокрема (заперечення, застосування, тлумачення, переоформлення,

розвиток, коментування, оцінювання, перевизначення). Доповнено цю класифікацію стратегіями довершення і концентрованості, реалізованими через ведення діалогу (інколи у формах самореференції і самоадресації), спрямування посили для роздумів, самоперевірку, демонстрацію чинників зміни свідомості, мотивації поведінки, активізації мислення, акцентуації головного й другорядного тощо. Іншими словами, власне аналіз письменницького есею, представленого в різних художніх варіаціях, дозволив окреслити на цій підставі **(само)ідентифікацію як панівну комунікативну стратегію** цього тексту-ментативу, а саме: презентацію митцем як людиною творчою власної суб'єктності.

У третьому розділі «ДИСКУРСИВНІ ВИМІРИ ПИСЬМЕННОЦЬКОГО ЕСЕЮ» осмислено дискурсивні виміри цього твору, котрі відкрили нові горизонти в його аналізі й інтерпретації з огляду на власне текст і позатекстові чинники: місця і задіяності в письменницьких практиках, існування в різних варіаціях та інтерпретаціях, у різних контекстах мультимедійних реалій в епоху Web 2.0. тощо.

У підрозділі 3.1 «Есей як дискурсивна практика» йдеться про есей з урахуванням інтралітературних (зміна покоління митців, новітні читацькі потреби, зміна художньої модальності) та екстралітературних чинників (гетерогенність літературної праці есеїста, соціокультурна ситуація, явлена через позиції, установки, переконання, погляди письменника й оточення, вплив традицій і творче їх переосмислення, нові, порівняно з попередніми епохами, умови для творчості, національна специфіка, комерційні запити ринку, потреби аудиторії, зміни читацьких орієнтацій). На підставі аналізу цілого масиву збірок сучасної есеїстики виокремлено такі ознаки есею як дискурсивної практики: він постає частиною активного творчого мислетворення і творчого «я» митця; посідає стійкі позиції в дискурсі митця поряд із поезією, прозою, драмою; співіснує з тотожними текстовими зразками та позиціонується у творчості відповідними художніми засобами, техніками, практиками; відкриває неабиякі можливості культурної і літературної саморефлексії цієї творчості, є стійкою частиною літературного процесу, його актуальною ознакою тощо.

Унікальність дискурсивної практики есею в сучасній українській літературі зумовлена симультанністю включення всіх цих чинників: зовнішніх (соціокультурні, політичні процеси) і внутрішніх (естетичних і художніх), котрі спонукають митців «виходити» за межі традиційного для себе дискурсу й опанувати нові поля творчості, новітні техніки й практики. При цьому дискурсивна практика письменницького есею здебільшого не виводить митців за межі літератури: вони формують нове її обличчя, де есей посідає чільне місце. Письменники залишаються митцями, навіть коли відходять від традиційної образності, тяжіючи до мислеобразності, говорячи про проблеми навколишнього буття не лише мовою художніх образів, але й мовою образів і образів-понять водночас. Установлено: виняткова своєрідність письменницького есею – передусім в естетичних, а не будь-яких інших

настановах: ці твори першочергово наділені художнім смислом, а вже потім – літературно-критичним, публіцистичним, філософським тощо.

У підрозділі 3.2 «**Особливості читацької рецепції письменницького есею**» описано й апробовано різні техніки читацького сприйняття цих творів (на прикладі збірок Г. Пагутяк, О. Лишеги тощо). Ідеться про **екзистенційне** (поглиблене, повільне) читання, проінтерпретоване, зокрема, К. Зацепіним. Воно передбачає поетапне, вдумливе розкодування авторських смислів, орієнтоване насамперед на читача-інтелектуала, й **асоціативне**, спеціально нами апробоване на підставі текстів-есеїв як поетапне вибудовування лінгво-семантичних рядів з огляду на ключові слова, що переростають у словесні секвенції. Доведено, що шляхом переживання концентрованого духовно-естетичного досвіду реципієнт привносить у текст власні смисли, долучаючись до спів-мислення і спів-творення ідей і значень. Власне асоціативне читання дозволило вирізнити есеї з-поміж інших видів художньої творчості з огляду на конвергенцію різних типів висловлювання, зумовлену багаторівневою системою асоціативних рядів і принципово дискретним характером єднання структурно-семантичних елементів тексту у відтворенні ментальних подій.

Підрозділ 3.3 «Художні техніки і практики в есеїстичних текстах» присвячено аналізу технік, прийомів, засобів цього письма на прикладі есеїстики С. Пиркало, М. Матіос, О. Забужко, Г. Пагутяк, І. Андрусика, Б. Матіяш, А. Любки, представленої у збірках тощо. Установлено: митці реалізують свій художньо-рефлексивний потенціал, передусім, через інтимізацію, сугестивність, ліризацію та форми автокреації висловлювання в есеях. Так, у даних текстах названі техніки можуть проявлятися з різним ступенем інтенсивності. Доведено, що їх своєрідність полягає в характері взаємодоповнювальності. Інтимізація стає частиною ліризації, її доповнює сугестивність, котрі разом стають підґрунтям автокреації, тобто презентації себе митцем-есеїстом. В одних випадках сугестивність стає практикою / технікою, тобто, принципом (манерою, «почерком»), на якому вибудовується текст, а, в інших випадках, та ж сугестивність стає прийомом / засобом (одноразовою дією) в якості унаочнення тої ж ліризації. Унікальність усіх цих технік полягає в тому, що всі вони уможливають провідну комунікативну грандстратегію в письменницькому есеї – самоідентифікацію, тобто презентацію суб'єкта висловлювання (як літератора і людини) через обраного носія висловлювання: наратора чи екзоінаратора.

У підрозділі 3.4 «**Перформативний потенціал письменницького есею**» запропоновано прочитання есею, спосіб висловлювання якого містить перформативний потенціал з огляду на симультанний характер дій автора й читача, їх інтеракцію спів-мислення: процес народження думки як набуття досвіду спів-творення проаналізовано на поетикальному рівні збірок есеїстики Ю. Іздрика. Доведено, що мислетворення тематизується в текстах-есеях і, водночас, набуває ефекту маніфестації ініційованих дій як динаміки процесів свідомості автора й реципієнта. Це відкриває нові горизонти аналізу рефлексивної організації есею як дискурсивної практики, котра виявляє себе у

тексті-самопрезентації, де мислення актуалізується в ситуації комунікації. З іншого боку, це дає підстави стверджувати, що перформативність есею зумовлена як практиками художності, так і особливостями мовленнєвої поведінки реципієнта в ситуації спів-дії. По суті, монологічна конструкція есеїстичної практики формує повідомлення, думки, умовиводи як спів-буття автора й читача.

Четвертий розділ «ФОРМИ АНСАМБЛЕВОГО ОБ'ЄДНАННЯ ЕСЕЇСТИКИ ПИСЬМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ» присвячено аналізу ансамблевого єднання письменницької есеїстики як продуктивної форми сполучення цих текстів у сучасній українській літературі. Він продемонстрував таке: друкуючись в якості есеїстів на різних платформах, на певному етапі своєї творчої діяльності автори усвідомлюють необхідність об'єднати в сукупність раніше оприлюднені однотипні чи подібні до цієї тотожної художньо-дискурсивної практики твори, оприлюднені перед цим, у спільність. Незалежно від первісного задуму, письменники надають перевагу ансамблевим формам об'єднання есеїв, серед яких помітно виокремлюються цикл, збірка, серія, колекція, антологія тощо. Саме в таких формах упорядкування есей набуває нового художнього до-означування, збагачується новими гранями смислу, стає більш читабельним, затребуваним, впливовим, адже передбачає контекстне сприйняття: внутрішнє, зовнішнє, наскрізне. Проаналізовані форми ансамблевого об'єднання есеїв у сучасній українській літературі не претендують на те, щоб називатися замкненими чи закритими структурами: це завжди динамічне сполучення текстів, близьких за тематикою, стилістикою, утворенням, оприлюдненням тощо, здатних і до власних змін, і до трансформацій усередині новоствореної цілісності. Відтак доцільніше говорити про них як умовну, відкриту, змінну, динамічну сутність тощо, адже елементи в ній не передбачають облігаторної фіксації, можуть бути переміщені, замінені, вилучені зовсім. Проте доведено, що відкритість структури аж ніяк не передбачає її хаотичного характеру: внутрішня логіка компонування завжди прочитується. На нашу думку, загальні підстави есеїстичного компонування – певний контур, схематизація, каркас, на які накладаються елементи, відтак їх можна замінити, перемістити, зовсім вилучити за обставин збереження окресленої основи (інваріанта, парадигми) кістяка.

У підрозділі 4.1. «Ансамблеві форми есею в сучасній українській літературі» йдеться про чинні варіанти об'єднання есеїстичних текстів у сучасній українській літературі, їх інтенції авторського впливу. Зроблено теоретичні узагальнення щодо специфіки *циклу* (підрозділ 4.1.1) на прикладі творів В. Даниленка, І. Андрусика, С. Жадана, Л. Дереша, *збірки* як найпродуктивнішого варіанта організації есеїстичного письма і сумативного утворення з огляду на есеїстику Ю. Андруховича, М. Рябчука, Є. Кононенко, С. Процюка, І. Ципердюка, В. Неборака, В. Мельника тощо (підрозділ 4.1.2), *серії, колекції, антології* есеїстики кінця ХХ – початку ХХІ століття. Взято до уваги книги численних сучасних українських видавництв, зокрема, серії

«Приватна колекція» видавництва «Піраміда» та багатьох інших (**підрозділ 4.1.3**). Виявлено, що есеїстичний цикл письменників сучасності – переважно умовне цілісне утворення, дискретне й відкрите у своїх межах. Зазвичай есеї пишуться як окремі твори, і лише згодом автор вирішує об'єднати їх, керуючись тими чи тими власними вподобаннями та ідейними настановами. Основні чинники циклізації в цьому випадку – авторська воля, означена в короткій передмові, назва, жанр творів, їх самостійний характер, емотивність як сугестивна інтенція твору, наскрізна (не загальна) тематика; другорядні – змістові ресурси самого komponування творів, які включають авторське бачення, закладені в тексті письменницькі рецептивні стратегії, а також порядок розміщення творів, їх співположення, поділ на частини тощо. Про повторюваність образів, мотивів, скріплювальні елементи, стилістичну однорідність, спільний образ автора, наявність засадничих творів, сюжетний чи композиційний розвиток дослідникові есеїстичного циклу належить говорити лише в окремих випадках, лише епізодично, а найчастіше це взагалі не видається можливим.

У розділі обґрунтовано причини існування есеїстичних ансамблів як організованих контекстів сприйняття, як-от: віднесення (або відповідність) жанрово-дискурсивної форми, що починається від «Проб» М. Монтеня, авторська настанова демонстрації нових граней власного таланту, суто видавничі чинники, наукові традиції вивчення есеїстики тощо.

У **підрозділі 4.2 «Збірка як провідна форма ансамблевого об'єднання есеїв письменників»** на підставі чималого масиву текстів сучасної української літератури запропоновано класифікацію збірок есеїв письменників у сучасній українській літературі (**підрозділ 4.2.1**), зокрема, за авторською ідейно-тематичною спрямованістю, за природою есеїстично-художнього мислення, за ідейним задумом письменника, за місцем у творчому доробку митця, за авторським окресленням контенту, за мовно-хронологічними ознаками, за приналежністю до серії тощо; виявлено особливості збірки есеїв у контексті літературної творчості письменника (**підрозділ 4.2.2**): предметно на матеріалі творчості Є. Кононенка, а також на підставі есеїстичних текстів Ю. Андруховича, І. Бондаря-Терещенка, О. Лишеги, О. Забужко, С. Процюка. Доведено тематичну, художньо-стилістичну та композиційну близькість есеїстичних збірок та інших творів і їх об'єднань у митця, спільну природу конструювання художнього матеріалу, продовжуваність одного типу письма в іншому тощо. Зокрема, на підставі порівняльного аналізу есеїстичних збірок Є. Кононенка «Героїні та герої», «У черзі за святою водою», «Поза часом» та збірок її «малої» прози «Колосальний сюжет», «Новели для нецілованих дівчат», «Повії теж виходять заміж» встановлено спільність художніх та комунікативних домінант об'єднання творів обох груп. Традиційні для прозопису Є. Кононенка «жіноча» й «київська» тема в есеях знаходять нові цікаві ментативні повороти, котрі в традиційному художньому творі були б неможливими. Есеї та новели й романи письменниці переважно написані в близькій художньо-стилістичній манері з використанням не довгих за обсягом

речень, барвисто насичені образністю, їх ріднить тематика, стиль письма, принципи компоновання творів. Близьким є й спосіб укладання збірок: за авторською логікою, а не хронологією написання (і новели, й есеї перед цим друкувалися в періодиці), із поділом на розділи (підрозділи), переважно із винесенням назви ключового твору в назву цілої збірки, хіба що есеїстичні збірки містять авторську передмову, а функцію цього елемента в збірці новел виконує анотація до книги.

У творчості авторки однакові теми виявляють то власне художню, то есеїстичну модальність висловлювання, щоразу будучи цікавою для читача. Попри той факт, що письменниця подекуди пише про вразливі й тонкі речі, їй вдалося і в есеях, і в новелах уникнути надмірної пафосності, есхатологічної трагедійності, надскладних дидактичних настанов, категоричних висновків і пропозицій.

Також проаналізовано письменницький есеї у збірках інших форматів (**підрозділ 4.2.3**), зокрема, моделюючи чинники його текстопородження, зумовлені спілкуванням, бесідою, зв'язок із котрими є лише формальним. Від самих питань не залишається й сліду: в окремих випадках читач може лише здогадуватися, яке питання було поставлено, що саме спровокувало той чи той поворот думки, вектор рефлексій, вражень, пояснень, асоціацій. Головне – авторське міркування, цікаве своєю парадоксальністю, розгортанням ідей про певне явище з огляду на митця, зі створення навколо нього власної історії й «теорії». Такі міркування, укладені в збірку, стають цікавим джерелом думки, яка походить від цікавого співрозмовника, насамперед письменника, котрий у такий спосіб постає в новому несподіваному амплуа: мистецькому, особистісному, есеїстичному. У цьому контексті системно осмислено перформативні за характером висловлювання проекти-серії «Інший формат» Т. Прохаська і «РЕСвізити», котрі репрезентували і новий формат есеїстичної збірки як об'єднання тотожних творів, і новий підхід до створення есею, позначений інтерактивністю, автореферентністю тощо.

У **підрозділі 4.3 «Композиційна організація збірки письменницьких есеїв: провідні тенденції»** простежено традиції книги М. Монтеня «Проби» в сучасних збірках письменницьких есеїв. Предметно осмислено структуру книги французького просвітителя, її композиційну організацію як «тексту, який сам себе визнає як монтаж» (А. Перепадя), як «цілісність (...) під знаком свободи» (В. Скуратівський). Виділено зовнішні ознаки цієї цілісності: заголовок, коротка передмова автора, в якій розкодовується смисл і методика сприйняття текстів, виклад винятково від першої особи, схожість оформлення назв творів, авторські примітки й короткі коментарі.

Установлено, що книгу «Проби» М. Монтеня з сучасною збіркою есеїстики ріднить спільність інтенцій (розповісти про щось крізь призму власного світобачення), тематична (часто це поєднання різнорідної тематики в межах єдиного художнього цілого), жанрова і дискурсивна (синтетичний характер самих творів), композиційна (довільність, нежорстка задекларованість). Сучасні українські письменники Ю. Андрухович,

О. Забужко, Ю. Іздрик, Г. Пагутяк, С. Процюк, В. Неборак тощо активно вдаються до практик і технік есею, уперше апробованих М. Монтенем, і розширюють їхні можливості. Зокрема, практично незмінними залишилися мета й завдання есеїста минулого й сучасності: вплив на емоції та інтелект адресата, активізація його думок і почуттів, установка на переконання в істинності індивідуально-авторської, часто парадоксальної думки про той чи той предмет відображення. Як і в «Пробах» М. Монтеня, сучасні есеї, оформлені в умовно завершену цілісність у вигляді книги, збірки спонукають читача до розумових дій, прояснюють інтелектуальні й духовні моменти, виправдовують або спростовують те чи те положення, ситуацію, запрошують до співмислення, співпереживання, транслюють читачеві своє світобачення й свою систему цінностей, при цьому демонструючи винятковий рівень есеїстичної майстерності. Його складниками є, у першу чергу, вміння розповідати про наболіле, злободенне насправді не ультимативно й безапеляційно, а крізь призму творів мистецтва минулого й сучасності, за допомогою всього арсеналу художніх технік і практик, а, в другу, розкривати сутність творчої особистості, представляти власну свідомість як творчу субстанцію, яка продукує з себе смисли.

У розділі спеціально проаналізовано композицію збірок Ю. Андруховича «Лексикон інтимних міст», С. Процюка «Канатоходці» (два видання), О. Забужко «Let my people go» та «І знов я влізаю в танк...». Установлено, що серед композиційних принципів єднання збірок у цілісність варто виділити такі: ризома як повторюваність, недомовленість, продовжуваність у межах певної сукупності, окресленої самим автором (в окремих випадках – видавництвом). Компонування текстів навколо певного ядра, на яке нашаровуються інші елементи, зберігаючи зв'язок із цією основною серцевиною, утворення в межах цілісності певних блоків, які, у свою чергу, можуть становити міні-цілісності, візуально виокремлені як розділи, підрозділи, частини. Виявлено, що монтажність, нанизування, підсумовування, додавання тощо також становлять композиційні ознаки авторських есеїстичних об'єднань. Важливу роль у їх створенні відіграють і заголовки, авторські передмови, в окремих випадках коментарі тощо. Установлено, що поліреферентні ознаки збірки (оформлення, дизайн, ілюстративність) як об'єднання також важливі, однак, не першорядні. Узагальнено, що збірка як основна форма ансамблевого єднання в сучасній українській літературі укладається за різними правилами, проте, ріднить їх знову ж таки відкритість, неієрархічність складників, взаємозамінність компонентів, динамічний характер структури, нелійнійність, в окремих випадках, – фрагментарність і мозаїчність, традиційні для постмодерністської літератури загалом. Збірки есеїв підтвердили й стійкі тенденції постмодернізму в українському письменстві, породжені симбіозом філософічності, художності, науковості й публіцистичності.

Так, головним композиційним важелем збірки Ю. Андруховича «Лексикон інтимних міст» (підрозділ 4.3.2) є ризоматичність як спосіб нашарування дискурсів і трансформації однієї семіотичної системи в іншу.

Саме цей принцип стає ключем до розуміння міста як важливої частини існування творчої особистості минулого й сьогодення. У книзі есеї скомпоновано за принципом нанизування, тож заміна одного елемента в загальній кількості чи його цілковите вилучення не впливає на загальну ідейну настанову збірки. Вона тільки незначною мірою може змістити акценти, проте принципово не позначиться на сутності скомпонованої множинності.

Вивчення організації збірки «Канатоходці» С. Процюка (**підрозділ 4.3.3**) дало підстави стверджувати, що наперед заданого принципу утворення її розділів, як і збірки як цілісності, немає: є лише імітація цілого, адже збірка лише створює ілюзію непочленованої сукупності, котра будь-якої миті може розпастися на поодинокі фрагменти, адже з самого початку ці уривки не претендували на контекстність і взаємозв'язок, тим більш на взаємозалежність у межах цілого. Вони писалися як окремі, цілком самодостатні твори, котрі волею автора утворили єдність, унаслідок чого заграли новими смисловими барвами в есеїстичному ансамблі, однак не втратили при цьому своєї окремішності. Збірка «Канатоходці» являє собою умовну відкриту множинність, котра легко може перетворитися на нову (оновлену) численність, яку не можна вважати закритою структурою, бо кожен її складник за своєю природою можна легко переставити в інше місце або замінити. Це підтверджено й аналізом другого видання книги, в якому простежуються практично ті ж самі композиційні чинники.

Збірки «Let my people go» та «І знов я влізаю в танк...» О. Забужко осмислено як утворення еkleктичного типу (**підрозділ 4.3.4**). Установлено, що чинниками композиційної концептуалізації збірок есеїв письменниці постають: чітке позиціонування кожного твору в межах цілого, авторська передмова, в якій відлунюються мотиви всіх творів, що вміщені поряд, близькі стилістичні маркери текстів, наявність «мандрівних» мотивів, що певним чином повторюються від тексту до тексту, загальна спільна емоційна настроєвість текстів, спорідненість тематики, деталізовані заголовки. Однак, попри їх кореляції за багатьма ознаками, збірка все ж не являє собою монолітного утворення, швидше – еkleктичну цілісність, котра може легко трансформуватися в нове утворення через динамічний характер самих творів, що її складають. Відтак доречніше говорити в цій ситуації про художній «концептуальний еkleктизм» як про цілісність відкрито-закритого типу.

У розділі здійснено висновок, що збірки есеїв засвідчили актуальність ментативного типу творчості, пов'язаного з художніми традиціями й закономірностями літературної свідомості, властивими для української літератури в перехідні (кризові) епохи. У ситуації трансгресії саме есей, актуалізований в останні десятиліття, виконує функцію виразника, носія, речника, поборника письменницьких позицій. Оформлений у збірку як ансамбль потоків свідомості, він збільшує ефект і дієвість авторського впливу. Популярність збірок засвідчує ефективність указаної ансамблевої єдності, котра за кілька десятиліть існування сучасної української літератури вже була презентована затребуваними перевиданнями, новими варіаціями чинних

проектів, поліморфними збірками, що складались із есеїв та інших творів митця.

У п'ятому розділі «СУЧАСНА ПИСЬМЕННИЦЬКА ЕСЕЇСТИКА В КОНТЕКСТІ ТОПОЛОГІЧНОГО ПОВОРОТУ В КУЛЬТУРІ» апробовано топологічно-рефлексивний підхід до аналізу письменницької есеїстики в сучасній українській літературі. Зроблено висновок, що він відкриває новий погляд на процеси текстопородження й дискурсивну практику есею: він стає «платформою» створення авторських топосів, де основне смислове навантаження припадає не на певне місце, а на «мисле-місце», тобто міркування, зумовлене певною територією, середовищем, топографічними, культурологічними, літературно-художніми, ментальними реаліями. Поглиблюючи ідеї В. Савчука щодо аналізу рефлексивних творів, на матеріалі есеїстичних збірок сучасної української літератури виділено низку практик проблематизації топосу власне в есеї. Під топосом у цій ситуації слід розуміти певне згущення думки, породжуване авторського свідомістю утворення, вербально втілені ідеї, оформлені у вигляді словесних інкрустацій. Доведено, що, власне, географічний, топографічний детермінізм картини світу в есеях не є визначальним. Структуротворчу і смислотвірну роль тут відіграє усвідомлення авторської самоідентифікації з: географічним простором, уявним чи реальним, художньо-завершеним цілим (твором, автором, відгуком, рефлексією з цього приводу), ідеєю, ословленою за допомогою образів, мислеобразів, рефлексивів, ментативів, філософом тощо. Процес пропущення крізь усе це власного «я» письменника й уможлиблює топологічну рефлексію, тобто співвіднесення його погляду з думкою, досвідом, духом митця, оформлене вербально. Есей стає платформою такої рефлексії, відповідно оприявнює її характер і предметно формує вид цієї дискурсивної практики: літературно-критичний, автобіографічний, подорожній, портретний, топоцентричний тощо.

Так, на підставі аналізу багатьох літературно-критичних збірок і спеціально на прикладі чималого есеїстичного доробку К. Москальця (**підрозділ 5.2**) вдалося встановити, що художній твір для критика стає топосом, на який нашаровуються його особистий досвід створення художніх текстів, їх аналіз, автобіографічні складники, спогади, узагальнення про творчість, епоху, стиль тощо. Художній твір отілеснюється письменником, котрий у літературно-критичному есеї випробовує себе в ролі критика, науковця, філософа, літератора водночас, демонструючи творчий хід мислення.

На підставі масиву збірок есеїв і предметно на матеріалі творчості В. Махна доведено, що автобіографічна есеїстика презентує топоси пам'яті письменника, його екзистенційний досвід, оформлений художньо (**підрозділ 5.3**). Зокрема, предметний аналіз збірки «Котилася торба» дозволив стверджувати, що автобіографізм наділяє топос рефлексії індивідуальним (особистісним) виглядом названих міст як бартівський *punctum* – принципово власним, суб'єктивним ракурсом бачення, котрий не піддається точному опису, однак не залишає байдужим.

У результаті аналізу топосів удалося узагальнити досвід осмислення сьогочасного буття митця. З огляду на топос минулого топос сучасності для нього вимальовується чіткіше й зриміше, і саме сучасне тут первинне, а минуле – вторинне. Автобіографічна рефлексія відтак постає своєрідним художньо-філософським перезавантаженням свідомості, котра прагне сьогочасної системності через обсервацію й міркування в есеї.

Застосування топологічно-рефлексивного підходу в письменницькій портретній есеїстиці (**підрозділ 5.4**) дозволило відкрити нові можливості дослідження людини творчої як об'єкта художньої й філософської обсервації. На підставі аналізу багатьох збірок і передусім збірок В. Неборака виявлено, що топос митця уналежнюється, окреслюється, іншими словами, онтологізується в ролі мислителя або ж художника й мислителя. Його топос укорінюється в інші топоси митців, стаючи їх складником, і навпаки. Цей двобічний процес відбувається через вербально оформлену рефлексію, презентовану в есеїстичних творах. Проаналізовано основні техніки портретування В. Неборака-есеїста: одноосібне портретування, портретування митців крізь їхні твори, подвійне портретування (письменник, міркуючи про певний твір, присвячений видатному митцеві, вдається одночасно до портретування і героя проаналізованого твору, й автора, котрий обрав певну постать об'єктом власного дослідження), автопортретування, колективне портретування тощо.

Подорожня есеїстика (**підрозділ 5.5**) не покликана відтворювати місця подорожей, описувати ті чи ті місцевості, як це відбувається, наприклад, у подорожніх нотатках чи романах мандрів. Установлено, що просторові реалії в есеї постають швидше пасивним контекстом, а центром їх є автор-мандрівник-мислитель. Для нього, передусім, це нові можливості пошуку себе на підставі побаченого, що дає унікальний ефект тіла-топосу як цілого, адже певні географічні реалії, накладаючись на авторську свідомість у той чи той спосіб, породжують новий для неї рефлексивний дискурс, позначений референцією до художньої образності й мислення як такого. Власне подорожнє начало як переміщення в просторі тут вторинне, дискретні локації в таких творах маргіналізовано: тут важливі «зупинки» автора на знакових місцях, котрі по-новому переживаються, розширюють уяву й породжують рефлексиви, і сам автор-мислитель, для якого подорож – мислительне тло, своєрідне дзеркало художньої свідомості. Зроблено висновок, що подорожня есеїстика відкрила нові можливості рефлексії, презентовані в есеї як дискурсивній практиці: пересування в просторі, осмислення топосів як точок призми бачення в пошуках себе з метою набуття нового досвіду на підставі побаченого дає унікальний ефект тіла-топосу як цілого, адже певні географічні реалії накладаються на авторську свідомість у той чи той спосіб, породжуючи рефлексивний дискурс, прикметний своєю унікальністю та універсальністю. Такі висновки стали можливими внаслідок предметного аналізу збірок Г. Пагутяк, О. Гавроша, Ю. Андруховича.

Важливо відзначити, що топологічний підхід до письменницької есеїстики в українській літературі кінця ХХ – початку ХХІ століття дозволив

відкрити в ній новий тип есею, котрий запропоновано назвати «есеєм місця» (**підрозділ 5.6**). Його специфіку варто вбачати в: пануванні думки над нарративами й дескриптивами, постійній рефренності, авторській (само)ідентифікації через повторення одного й того ж топосу, стійкому ракурсі мислення митця крізь одну й ту саму географічну (топографічну) призму, його одночасній задіяності в прозово-поетичній та художньо-рефлексивній творчості. «Есей місця» стає своєрідною варіацією літературної платформи письменника в топологічному форматі, адже є продовженням власне літературних рефлексій започаткованих в інших – традиційних для художнього письменства – практиках. Його природа зумовлена топологією мислення засобами рефлексії, авторською особистою закоріненістю в минуле, прив'язаністю до топологічних реалій і певним досвідом їх переживання, тяжінням до теоретизації самого явища простору як структуротвірного чинника авторської самоідентифікації.

Виявлено також індивідуальний підхід у презентації явищ уникання розгорнутих описів певних територій, натомість має місце вкрай особистісна їх презентація, акцент на інтимності та приватності спатіуму, місцевостей, що осмислюються. Доведено, що в таких творах топос онтологізується письменником, і цей процес повторюється від есею до есею, від збірки до збірки, щоразу набуваючи нових ознак. Відтак за митцем «закріплюється» певний топос, котрий стає постійним предметом його осмислення. Виявлено, що ці есеї демонструють авторське специфічне емоційно-літературне та історико-культурне ставлення до місця, котре й стає предметом обсервації, і формує вектор мислення автора. Визначено, що сучасна українська література демонструє стійкий інтерес до «львівського» (Ю. Андрухович, В. Неборак), «івано-франківського» (Ю. Андрухович, Ю. Іздрик, С. Процюк, Т. Прохасько), «ужгородського» (А. Любка), «київського» (Є. Кононенко, О. Забужко, С. Павличко), «луганського» (С. Жадан), «одеського» (Б. Херсонський), а також – ширше – «галицького» (І. Андрусяк, Ю. Андрухович, А. Дністровий, Ю. Іздрик, О. Ірванець, В. Неборак, Г. Пагутяк, С. Процюк, Т. Прохасько), «закарпатського» (А. Любка), «європейського» (Ю. Андрухович, Л. Дереш, О. Забужко, В. Махно), «американського» (В. Махно) текстів, де топос певної території відіграє ключову роль у концептуальному відтворенні світобачення митця.

Топологічний підхід дозволив осмислити, що таке топос «своєї» і «чужої» території в письменницькій есеїстиці місця. Визначено, що «своя / чужа територія» – це квінтесенція в одному есеї історико-культурної, географічної, подорожньої, а, в окремих випадках, і автобіографічної, портретної образності, вилученої зі свідомості літератора зі знаком плюс у першому випадку і зі знаком мінус відповідно в другому. Цей же топос стає призмою і мірилом самоідентифікації митця, вербалізованої у творі. Цей підхід предметно апробовано на прикладі есеїстичної творчості Ю. Андруховича (**підрозділ 5.5.1**), котра постала новою гранню його самореалізації й самоідентифікації як митця. Також спеціально проаналізовано топологію мікрокосму як есеїстичну самоідентифікацію на прикладі есеїв С. Жадана (**підрозділ 5.2.2**). На підставі

аналізу збірки С. Жадана «Коли спаде спека» зроблено висновок, що головне в ній – це проникнення в підсвідоме, оприявлене в текстах топосом душі, котре для митця дорівнює пізнанню суті буття. Закцентовано, що топос в есеї усвідомлюється амбівалентно: і як місце, що корелює з відомими і мало знаними географічними топонімами, і як осердя думки, схема її вираження. Топос в есеїстиці стає багатозначним, поліфункціональним поняттям, утіленням певного світоустрою, побудованого за законами синкретичного мислення.

У **ВИСНОВКАХ** систематизовано та узагальнено основні результати дослідження, здійснені під час виконання поставлених завдань, та окреслено перспективи подальшого вивчення сучасної письменницької есеїстики.

Наголошено, що український літературний процес кінця ХХ – початку ХХІ століття позначений активним розширенням функцій мистецтва, відходом від влади ідеології, регламентованої інтерпретації, сталих наративів тощо, гранично напруженими зв'язками між каноном (традицією) та новоявленими художніми запитами, продиктованими впливом посттоталітарних та медіальних реалій буття. Ці зміни слід вбачати також у своєрідному позиціонуванні письменницької творчості не лише як літературної діяльності: вона зумовлена й читацькими потребами нестандартних форм комунікації, оприявлених у художньому слові, а також способів набуття нового досвіду концептуалізації світу. У сучасній українській літературі ці функції повною мірою виконує письменницька есеїстика, репрезентована численними іменами, формами організації, варіантами оприлюднення, різноманітна за тематикою, жанровими й метадискурсивними ознаками, моделями текстопородження, техніками й практиками художнього письма.

Установлено, що в літературному процесі помежів'я есей посів лідерські позиції серед інших жанрів і типів літературної творчості, адже він завдяки асоціативно-емоційним, таким, що виходять за будь-які межі конвенційних норм і системності, актуалізованим авторською суб'єктивністю і виразно різновекторною модальністю висловлювання, знайшов відгук водночас у свідомості фахової аудиторії і пересічного читача як культурна практика самоідентифікації в перехідну епоху української культури. Виявлено, що есеїстика сьогодні є стійкою ознакою української письменницької традиції, вагомою сторінкою творчості митця сучасності, унаслідок чого вона посіла помітне місце в літературному процесі загалом, котрого до того українська література не знала через різні причини. Головні з них такі: менша (слабша потреба) в літературній саморефлексії, неможливість усвідомлення розриву між номінативною функцією висловлювання та художньо-естетичною, комунікативно-когнітивною, пасивний інтерес до самореференції мистецької особистості, пріоритетність нарису серед письменників у ХХ столітті; відстороненість діаспорних письменників, котрі активніше, ніж митці материкової України, застосовували есеїстичні практики, обмежений (через різні обставини) доступ наукової інформації про розвиток індивідуально-

авторських форм інтелектуального письма у світовій літературі на вітчизняних теренах.

Виявлено, що ситуація докорінно змінилася в 90-х роках ХХ століття, коли есей поступово вийшов на авансцену мистецького життя як твір, позначений свободою самовираження й численними варіаціями письменницької (само)референції та ідентифікації. Маргінальний у новій і новітній українській літературі, есеїстичний метод відтворення картини світу істотно потіснив традиційні роман, повість, новелу, класичні форми драми тощо. У нових реаліях літератури есей постав як самодостатня творчість у контексті інших видів творчості, прозових, передусім, як частина гібридних форм письма, як-от роман-есеї, повість-есеї, драма-есеї тощо. При цьому сучасні письменники вважають есеїстичну творчість цілком самодостатнім, важливим, в окремих випадках, знаковим видом своєї діяльності з огляду на обставини часу й переходовий характер епохи, у якій їм довелося працювати. Есеїстика також стала належною частиною наукового, публіцистичного, художнього дискурсів.

Аналіз довів, що за період існування сучасної української літератури (умовно 1991-2020 рр.) доцільно виокремити декілька поколінь письменників-есеїстів. **Перше** охоплює майстрів слова, котрі активно працювали ще в радянський період, відкрито чи приховано, і на початку 90-х років ХХ століття оприлюднили чимало з власної творчості, у тому числі й есеїстичну спадщину, надають ваги цьому виду письма й надалі (І. Дзюба, Р. Іванчук, Р. Корогодський, В. Коротич, А. Погрібний, Є. Сверстюк). Вони пробували себе в новому письменницькому амплуа переважно в націєцентричному, патріотично-державницькому, антитоталітарному дискурсах, надаючи перевагу ідейним чинникам в есеїстичних практиках, активно виражаючи насамперед громадянську позицію і лише потому мистецьку й особистісну.

Другу групу митців-есеїстів становлять письменники, котрі в 90-х рр. ХХ століття спершу відбулися як літератори, створивши нове – постмодерне – обличчя тогочасної української літератури, і лише згодом удалися до нових мистецьких пошуків, зокрема, есеїстичних: І. Андрусак, Ю. Андрухович, В. Габор, В. Даниленко, Л. Дереш, В. Єшкілев, С. Жадан, О. Забужко, Ю. Издрік, Є. Кононенко, І. Лучук, В. Махно, В. Медвідь, К. Москалець, В. Неборак, Г. Пагутяк, Т. Прохасько, С. Процюк, І. Ципердюк тощо. Причини звернення до цієї рефлексивної творчості у митців такі: прагнення експериментаторства, нових художніх пошуків нарівні з традиційною творчістю чи в її контексті, активніша співпраця зі ЗМІ та видавництвами або ж свідоме чи несвідоме занурення в наукове чи літературно-критичне оточення, поява й активне впровадження технологій епохи Web 2.0. До другорядних причин інтересу цих митців до есеїстики, а згодом і науковців, можна назвати появу здійсненого А. Перепадею перекладу книги М. Монтеня «Проби», друк українською мовою есеїстики європейських метрів жанру (Ч. Мілош, М. Кундера, Є. Беньковська, З. Герберт тощо), вільніший доступ до здобутків закордонного літературознавства, посилення співпраці українських митців

(критиків) з європейськими та іншими структурами різних рівнів. Певною регламентацією цієї творчості в другій групі митців можна вважати збірку «Дезорієнтація на місцевості» (1997) Ю. Андруховича.

Третю групу митців-есеїстів складає найновіша когорта літераторів, які формують сьогочасне обличчя української літератури в цілковито нових умовах публічності, відкритості, доступності, інтерактивності. Ці автори, що не цураються експериментів у будь-яких типах творчості, активно ведуть блоги й авторські колонки на поважних сайтах і в соцмережах, друкують окремі твори в періодиці, спеціально пишуть есеї різних видів і типів, організують їх у збірки, поєднують різні види культурної, громадської діяльності й творчості водночас: О. Бойченко, А. Бондар, О. Гаврош, В. Карп'юк, А. Любка, Б. Матіяш, В. Мельник, Л. Ушкалов тощо. Відтак есей часто стає квінтесенцією власне літературних, наукових, критичних, публіцистичних пошуків, охоплюючи повноту і складність, суперечливість і цілісність літературного життя синхронно з моментом його пізнання на різних рівнях. Виявлено, що переважна більшість митців у сучасній українській літературі вдаються до есеїстичного письма після прозового, поетичного, драматичного або одночасно з ними. Випадків зворотних процесів не зафіксовано. Письменник спершу реалізує себе завдяки традиційним художнім практикам і лише після цього апробує себе в нових рефлексивних обширах. У переважній більшості авторів можна знайти чимало спільного між есеїстикою та іншими творами митця, одне стає продовженням іншого й навпаки. Чимало з українських митців сучасності (Ю. Андрухович, О. Забужко, Є. Кононенко, І. Лучук, В. Махно, В. Неборак) останнім часом активніше вдаються до художньо-есеїстичних практик, аніж до власне літературних.

Відтак багатоаспектний аналіз указанного феномену, здійснений з урахуванням викладених вище чинників, уможливив осмислення есею як жанру, метажанру й дискурсивної практики водночас. Як жанр есей характеризується яскраво вираженим індивідуально-авторським началом, довільним розкриттям певної теми з виразно суб'єктивних позицій, тяжінням до парадоксальності, поєднанням образного й понятійно-образного мовлення тощо. Як метажанр він легко корелює, сполучається, проявляє себе в різних контекстах, проникає в інші жанри, довільно функціонує в якості самоорганізуючої системи, що реагує на зовнішні впливи, має широке поле застосування, ґрунтується на художньому, публіцистичному, науковому підложжях одночасно. Уперше розроблений погляд на есей як на дискурсивну практику (художньо й соціокультурно зумовлену сполуку процесів створення й трансляції певних видів суб'єктивно-рефлексивної інформації) відкрив нові перспективи осмислення цього феномену. Оприаявлено аспекти текстуальних способів існування висловлювання, передусім, з огляду на чинники текстопородження, форми й засоби авторської (само)ідентифікації, референтну подієвість, специфіку ментальної ситуації, його ментативну й наративну організацію. Доведено, що цей тип літературної творчості композиційно оформлений у вигляді об'єднання окремих ментативних чи наративно-

ментативних текстів, спрямований на актуальні для літератора внутрішні й зовнішні проблеми з метою оприлюднення. При цьому медіапрактика тут поступається чинним способам авторського існування в тексті і медіапросторі, якими є рефлексія, (само)ідентифікація, (само)свідомість, (само)презентація, автореференція. Виокремлювати есеїстичні дискурсивні практики як окремий вид письменницького текстотворення з огляду на літературний процес сучасності дозволяють: одночасна задіяність митців у певний проміжок часу в схожих умовах (посттоталітарних та електронних), їх зануреність в український літературний процес сьогодні одномоментно на тотожних чи близьких засадах і принципах, застосування однакових практик, прийомів (головні з них – комунікативна стратегія самоідентифікації, техніки інтимізації, ліризації, сугестивності, автокреації письма). Серед іншого надається перевага близьким книжковим (ансамблевим) форматам, затребуваним читацькою аудиторією (цикл, збірка, серія, колекція, антологія), близькість художніх завдань, що потребують вирішення саме в цей період існування літератури в перехідну добу (пошук власної тожсамості) тощо.

Есей як дискурсивна практика вимагає особливої методики його прочитання. В якості основних нами осмислені й застосовані техніки екзистенційного й асоціативного читання, спеціально апробованих на текстах-есеях сучасної української літератури як поетапне вибудовування лінгво-семантичних рядів з огляду на ключові слова в тексті, котрі перевтілюються у вербальні секвенції. Застосовані прийоми смислотворення дозволили встановити, що письменницькі есеїстичні практики становлять тип творчості, наділений передусім художньо-комунікативними інтенціями. Естетичні (та інші) завдання есеїстики реалізуються шляхом самопізнання й самоідентифікації письменника / читача як творчої особистості рефлексивними засобами, створеними за допомогою як наративу (викладу фактів і подій), так і ментативу (події думки). За нашими спостереженнями, ментатив як чинник текстотворення і референція до власне мислення у його мовленнєвій практиці, виражені образним і понятійно-образним словом, вирізняє письменницький есей з-поміж інших творів літератури нон-фікшн. За допомогою ментативу в есеях реалізується панівна комунікативна стратегія – (само)ідентифікація як окреслення тожсамості митця за допомогою інтимізації, ліризації, сугестивності, автокреації тощо. Ці процеси можуть проявлятися з різним ступенем інтенсивності в есеїстичних текстах і мають взаємодоповнювальний характер. Виявлено, що унікальність усіх цих технік у тому, що всі вони уможливають презентацію суб'єкта висловлювання. Його чинність кваліфіковано в поняття *екзогінаратора*, запропоноване як есеїстична оповідно-міркувальна субстанція в тексті, наділена функціями експлікації індивідуальних думок автора й читача. Осмислення різних функцій і засобів прояву екзогінаратора в текстах есеїв сучасної української літератури дозволило зробити узагальнення щодо перформативного потенціалу цих текстів з огляду на симультанний характер дій автора й читача, їх інтеракцію співмислення, адже в есеїстичних текстах процес народження думки зафіксовано на

поетикальному рівні. Мислетворення репрезентовано в текстах-есеях і водночас набуває ефекту ініційованих дій як змін у свідомості і автора, і реципієнта. Такі теоретичні узагальнення стали можливими на підставі аналізу чималої кількості есеїстичних текстів письменників сучасної української літератури, укладених у збірки (І. Андрусяк, Ю. Андрухович, Є. Баран, А. Бондар, І. Бондар-Терещенко, О. Бойченко, О. Гаврош, О. Гембік, Н. Гончар, С. Грабар, В. Габор, В. Даниленко, Л. Дереш, А. Дністровий, В. Єшкілев, С. Жадан, В. Жежера, О. Забужко, Н. Зборовська, Ю. Іздрик, Р. Іваничук, О. Ірванець, В. Карп'юк, О. Клименко, Є. Кононенко, В. Коротич, І. Лучук, А. Любка, О. Лишега, М. Матіос, Б. Матіяш, В. Махно, В. Медвідь, В. Мельник, К. Москалець, В. Неборак, С. Павличко, Г. Пагутяк, Т. Прохасько, С. Процюк, М. Рябчук, А. Содомора, М.-Р. Стех, Л. Ушкалов, Б. Херсонський, І. Ципердюк тощо).

Творчість названих вище авторів класифіковано за різними чинниками. Відтак увесь корпус есеїстичних текстів кінця ХХ – початку ХХІ століття доцільно згрупувати за **нарративно-ментативною природою чинників текстотворення**: нарративні (О. Гембік, В. Жежера, С. Павличко, С. Пиркало, М. Рябчук тощо), зі спеціальним виокремленням епістолярної есеїстики (А. Дністровий, В. Коротич, С. Павличко) та мемуарно-щоденникової (Є. Кононенко, В. Неборак, В. Махно) есеїстики; ментативні (А. Бондар, Ю. Іздрик, В. Карп'юк, О. Лишега, Б. Матіяш, Г. Пагутяк тощо); ментативно-нарративні (Ю. Андрухович, І. Бондар-Терещенко, О. Забужко, І. Лучук, С. Процюк, Б. Херсонський тощо). В основі розподілу – переваги певного чинника текстотворення над іншим у межах текстів збірки есеїв як авторського художнього об'єднання, що дають уявлення про художньо-комунікативні стратегії автора в цілому.

Розмаїття й пошуковий характер мистецької творчості, презентований чималим корпусом есеїстичних збірок, дозволив їх згрупувати також за **внутрішньовидовими есеїстичними практиками**, котрим той чи той автор надає перевагу впродовж тривалого часу письменницької діяльності: **есеї** (як варіант – есе, спроби, проби, сполохи): І. Андрусяк, Ю. Андрухович, І. Бондар-Терещенко, В. Даниленко, К. Москалець, В. Медвідь, С. Процюк, Т. Прохасько, М.-Р. Стех, І. Ципердюк тощо), **дзуйхіцу** (В. Габор, К. Москалець, Г. Пагутяк), **шкіци** (Є. Баран, А. Дністровий, І. Лучук, С. Процюк тощо), **фрагменти** (О. Лишега, Т. Прохасько), **рефлекси** (В. Мельник), **епістоли** (А. Дністровий), **колонки** (А. Бондар, О. Гембік, Є. Жежера, С. Пиркало), **хроніки** (О. Забужко), **«речення»** (Є. Бруслиновський). Виявлено й проаналізовано питомо українські варіанти жанрового (дискурсивного) оприявлення актуалізації монтенівського твору: дзуйхіцу отримує український варіант **«сполохів»** (К. Москалець), есей найчастіше озвучується авторами як **«спроба»** (Ю. Андрухович, А. Бондар, Т. Прохасько), **«проба»** (В. Карп'юк), **«сумнів»** (І. Лучук), **«рефлексія»** (Т. Прохасько) тощо.

Також доведено, що есей, представлений авторами у вигляді **фіксованого ансамблевого сполучення**, можна класифікувати й за типовими формами власне авторського об'єднання-номінації: цикл, збірка, серія, колекція,

антологія тощо. Доведено, що саме в контекстних формах письменницький есей набуває нового статусу, виявляє нові грані смислів. З'ясовано, що більшість форм ансамблевого об'єднання есеїв у сучасній українській літературі не є замкненими структурами: це завжди динамічне сполучення текстів, близьких за тематикою, стилістикою, організацією, оприлюдненням тощо, придатне і до власних змін, і до трансформацій у межах міжтекстової цілісності. На підставі аналізу текстів удалося довести, що відкритість цієї структури не означає хаотичного характеру її впорядкованості: внутрішня логіка компоновання завжди прочитується. За нашими спостереженнями, засади есеїстичного компоновання, з огляду на масив текстів кінця ХХ – початку ХХІ століття, проявляються в певному контурі, схематизації, каркасі у вигляді ключового твору книги, на який накладаються інші авторські тексти, відтак їх можна довільно замінити, перемістити без втрати первісного задуму. У цій ієрархії ансамблевого есеїстичного об'єднання цикл є найбільш оціленим утворенням. Найменш інтегрованим есеїстичним формуванням постає антологія.

Підкреслено, що велика кількість есеїстичних збірок – стійка прикмета сучасної української літератури, якої вона не знала досі. Збірки есеїстики посіли міцну нішу в літературному процесі сучасності. Цей факт принципово вирізняє українську літературу кінця ХХ століття – перших десятиліть ХХІ століття від попередніх етапів її розвитку: есей, презентований в об'єднаних формах за авторською логікою, нарівні з іншими традиційними родо-жанровими формами, утворює сучасне обличчя української літератури, є його вагомою частиною, гідною хрестоматійного підтвердження в підручниках із сучасної української літератури й окремого тому історії української літератури. Аналіз чималої кількості збірок есеїстики письменників кінця ХХ – початку ХХІ століття продемонстрував, що вони є найбільш продуктивним, значимим, успішно апробованим на вітчизняних теренах мистецьким варіантом художньої творчості автореферентного типу.

Аналіз масиву есеїстичних збірок засвідчив важливість письменницьких ментативно-рефлексивних опінієтворчих практик, породжених художніми традиціями й притаманними українській літературі стратегіями дієвої активності письменників у кризові періоди життя. За сучасних обставин саме есей, з'єднаний із тотожними творами, бере на себе функцію носія й поборника письменницьких позицій, а оформлений у збірку, набуває виразніших семантико-емотивних чинників для впливу на реципієнта. Популярність їх підтверджує ефективність указаної ансамблевої єдності, яка за кілька десятиліть існування сучасної української літератури вже була презентована перевиданнями.

Уперше сучасна есеїстика була систематизована в аспекті топологічної рефлексії з огляду на практики проблематизації топосу. Співвіднесення автора з тим чи тим топосом дозволило викокремити літературно-критичну, автобіографічну, подорожню, портретну, топоцентричну есеїстику тощо. Предметне осмислення останнього виду есеїстики кінця ХХ – початку

XXI століття дало можливість виявити спеціальний тип есею, котрий названо «есеєм місця». Необхідно назвати такі ознаки цього виду дискурсивної практики для подальшого впровадження її в літературознавчий обіг: перевага думки над наративами й дескриптивами, авторська (само)ідентифікація через один і той же повторюваний у різних варіаціях топос, стійкий ракурс мислення митця, закоординований на засадах однієї й тієї ж географічно-топографічної рефлексії.

Чинним також є суб'єктивно-індивідуальний підхід презентації мислення, уникання розгорнутих описів певних територій, натомість украй особистісна їх презентація, акцент на інтимності та приватності відтвореного спатіуму, котрий структурує письменницьку мислетворчість. З'ясовано, що сучасна українська література демонструє стійкий інтерес до «львівського», «івано-франківського», «ужгородського», «київського», «одеського», а також ширше «галицького», «закарпатського», «європейського» текстів, де топос певної території відіграє ключову роль у концептуальному відтворенні світобачення митця. При цьому процеси самоідентифікації відбуваються на художньому, соціокультурному, геопоетичному, ідейно-націєтворчому, духовному рівнях, одночасно у прозово-поетичній та художньо-рефлексивній творчості. Самоідентифікація через топос в есеїстиці – це, насамперед, шлях митця до самого себе, до його самоствердження, ідентичності, буття як творчої особистості у сьогочасному світі.

Закцентовано, що в сучасній українській літературі має місце письменницька есеїстика різної якості відповідно до художнього рівня втілення естетичних настанов і виконання поставлених задач. Так, ця творчість припадає на перехідну добу, і час сам розставить усі крапки над «і», відсіявши для історії літератури твори неякісні, що переслідують відверто комерційні цілі й задовольняють потреби масової аудиторії. На нашу думку, головним чинником цих процесів стане якраз інтелектуально-поетологічний складник. Однак уже сьогодні можна цілком стверджувати, що автори і їх збірки есеїв, проаналізовані в чинній праці, складають вагомий пласт текстів, що по-своєму відтворюють епоху сучасності.

Отже, здійснений усебічний аналіз письменницької есеїстики кінця XX – початку XXI століття з огляду на її дискурсивну ідентифікацію дозволив репрезентувати її як виняткову частину сучасного літературного процесу і як стійкий культурний та художній феномен мистецтва загалом. Зважаючи на аналіз її природи, традицій, витоків, контекстно-організаційних чинників, розмаїття тематичних та рефлексивних обширів є всі підстави стверджувати, що сучасна письменницька есеїстика постає цілісним явищем сучасної української літератури, яке розвивається й розвиватиметься за своїми внутрішніми і ситуативними законами як прояв видозміненої культурної епохи. Це цілком самодостатня багатоманітна творчість, прикметна поліфонічністю художніх ініціатив, що набирає обертів, стаючи дедалі цікавішою і для читача, і для науковця, котрий береться її осмислювати. Зроблено висновок, що збірки есеїв, проаналізовані в чинному дослідженні, складають значний корпус текстів

сучасної української літератури, котрі створюють інтелектуальний портрет літератури сучасності. Українська есеїстика акумулює в собі європейський та інші досвіди тощо, однак розвивається за своїм, не схожим на інші літератури сценарієм, формуючи в такий спосіб власне обличчя сучасної літератури, з огляду на внутрішні й зовнішні чинники, цікаві винятковою самобутністю.

Перспективою проведеного дослідження вважаємо поглиблений аналіз ментативного чинника текстотворення есею в контексті топологічної рефлексії. Важливим для майбутніх досліджень, на нашу думку, є аналіз тіснішої взаємодії власне літературних та есеїстичних практик у межах творчості митця як мегатексту, а також вивчення перформативних аспектів міждискурсивного існування культурного досвіду в художніх практиках.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Шевченко Т. М. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.

Рецензії:

- 1) Бондарева О. Є. Есеїстичні лабіринти доби Web-2.0. *Літературний процес: методологія, імена, тенденції*. 2019. № 14. С. 112–114;
  - 2) Вільна Я. В. Есеїстика у контексті сучасних наукових пошуків. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29. С. 233–235;
  - 3) Гребенюк Т. В. Письменницька есеїстика: у пошуках сутності. *Вісник Одеського національного університету. Серія Філологія*. 2019. Т. 24. Вип. 2(20). С. 125–126;
  - 4) Кочерга С. О. Рецензія на монографію Тетяни Шевченко «Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст.». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 31 (70), № 3. С. 116–121.
2. Шевченко Т. М. Одеська тема в творчості Михайла Світлиці. *Odessa w literaturach słowianskich. Studia*: колективна монографія / під ред. Я. Лавського, Н. Малютіної. Białystok-Odessa: PRYMAT, 2016. С. 941–951.
  3. Шевченко Т. Н. Удовольствие от чтения эссе или о причинах востребования жанра. *Czas wolny, rozrywka, używky w najnowszej*

- literaturze rosyjskiej: коллективная монография / pod red. L. Kality. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018. С. 147–163.
4. Шевченко Т. Н. Перформативный потенциал эссе. Перформатизация современной русской драмы: славянский литературный контекст: коллективная монография / pod red. N. Maliutiny i A. Lis-Czapigi. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2019. С. 145–159.
  5. Шевченко Т. Н. Модус музыки в эссеистике Юрия Андруховича (по материалам сборника «Здесь похоронен Фантомас»). *Studia Odeskie – III*. Odessa. Muzyka. Literatura. Ukraińsko-polski transfer kulturowy: колективна монографія / під ред. Н. Малютіної, В. Беглюк-Лесь. Białystok-Odessa: PRYMAT, 2019. С. 187–196.
  6. Шевченко Т. Н. Традиции Мишеля де Монтеня в современной украинской эссеистике. *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Literatura. Język. Kultura. Historia. Seria IV. Kultury słowiańskie wobec dziedzictwa Oświecenia*: коллективная монография / pod red. Z. Abramowicz, J. Ławski, K. Korotkicha. Białystok: Temida 2, 2019. С. 275–284.

Статті в наукових фахових виданнях

1. Шевченко Т. М. Концепт свобода в збірці «Нерви ланцюга. 25 есеїв про свободу». *Діалог: Медіа-студії*. 2006. № 4. С. 73–82.
2. Шевченко Т. М. Образна система збірки Юрія Андруховича «Дезорієнтація на місцевості». *Історико-літературний журнал*. 2006. № 12. С. 156–168.
3. Шевченко Т. М. Композиція есе «Центрально-східна ревізія» Юрія Андруховича. *Культура народів Причорномор'я*. 2007. № 101. С. 276–278.
4. Шевченко Т. М. Композиція оповідання «Альбом для Густава» О. Забужко. *Історико-літературний журнал*. 2007. № 14. С. 237–243.
5. Шевченко Т. М. Образ Одеси в збірці Михайла Світлиці «Одеські есеї» *Діалог: Медіа-студії*. Вип. 5. Одеса, 2006. С. 165–172.
6. Шевченко Т. М. Образ автора в есеїстиці Степана Процюка (за матеріалами збірки «Канатоходці»). *Діалог: Медіа-студії*. Одеса, 2008. Вип. 7. С. 129–138.
7. Шевченко Т. М. Провідні мотиви есеїстики ІБТ (за матеріалами збірки «Автогеографія»). *Діалог: медіа-студії*. 2009. № 9. С. 289–295.
8. Шевченко Т. М. Літературно-критичний есей у творчості К. Москальця. *Діалог: Медіа-студії*. 2011. № 12. С. 192–202.

9. Шевченко Т. М. Образ «своїї території» як концептуальний засіб вираження світобачення в есеїстиці Ю. Андруховича. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2011. № 15. С. 273–289.
10. Шевченко Т. М. Публіцистичний проєкт «Інший формат»: жанрові особливості. *Діалог: Медіа-студії*. 2012. № 15. С. 74–82.
11. Шевченко Т. М. Сучасна українська есеїстика: засоби впливу на читача. *Діалог: Медіа-студії*. 2012. № 14. С. 260–265.
12. Шевченко Т. М. Жанрові особливості книги І. Лучука «Сумніви сорокалітнього». *Проблеми сучасного літературознавства*. 2014. Вип. 18. С. 217–224.
13. Шевченко Т. М. Комунікативна тактика інтимізації в есеїстиці О. Забужко, М. Матіос, С. Пиркало. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2016. Вип. 23. С. 203–213.
14. Шевченко Т. М. Есей: у пошуках національної (само)ідентифікації. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2017. Вип. 25. С. 79–92.
15. Шевченко Т. М. Особливості ментативу в сучасній українській есеїстиці. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. 2017. № 2(20). С. 240–250.
16. Шевченко Т. М. Ризома як принцип композиційної організації збірки есе в сучасній українській літературі. *Наукові праці: науковий журнал*. Миколаїв, 2017. Вип. 283. С. 112–116.
17. Шевченко Т. М. Сугестивність письменницького есе (на прикладі творчості Галини Пагутяк). Текст. Контекст. Інтертекст. 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://text-intertext.in.ua/index.php?id=159> –
18. Шевченко Т. М. Есеїстичні практики Любка Дереша. *Південний архів*. 2018. № 75. С. 47–50.
19. Шевченко Т. М. Есеїстичні техніки у творчості Сергія Жадана (на прикладі циклу «Блок НАТО»). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2018. Т. 30 (69), № 2. С. 116–121.
20. Шевченко Т. М. Збірка есе та прозова творчість письменника: точки взаємодії. Текст. Контекст. Інтертекст. 2018 [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://textintertext.in.ua/n02\(04\)2018/shevchenko_tetiana_04_2018.pdf](http://textintertext.in.ua/n02(04)2018/shevchenko_tetiana_04_2018.pdf)
21. Шевченко Т. М. Особливості ментативу в есеях-шкіцах. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2018. № 27. С. 50–58.
22. Шевченко Т. М. Топос митця у сучасній українській есеїстиці (за матеріалами збірки В. Неборака «Лексикон А. Г.»). *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. № 28. С. 165–175.
23. Шевченко Т. М. Письменницька есеїстика в літературному процесі сучасності, або Про причини популярності жанру. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2019. Вип. 29. С. 23–32.

24. Шевченко Т. М. Ліричні інтенції сучасної української письменницької есеїстики. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2019. Т. 30 (69), № 4. С. 148–153.
25. Shevchenko T. Mentative and narrative features of O. Zabuzhko's essays. *Проблеми сучасного літературознавства*. 2018. Вип. 26. С. 44–58.

Закордонні публікації та статті у виданнях, включених до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

1. Шевченко Т. Н. Дискурсивные практики массмедиаальной культуры в эссе-драме. *Bibliotekarz Podlaski*. 2018. № 4. С. 75–90.
2. Шевченко Т. Н. Наследие Мишеля де Монтеня и украинская эссеистика современности: точки взаимодействия. *History, languages and cultures of the Slavic peoples: from origins to the future: materials of the VII international scientific conference on November 25–26, 2018*. Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2018. С. 42–46.
3. Шевченко Т. М. Поетика дзуйхіцу в сучасній українській літературі. *Science and Education a New Dimension. Philology*, 2018, Issue: 152, VI(45), С. 70–73.
4. Шевченко Т. Н. Эссеистический цикл в творчестве Юрия Андруховича. *The European Journal of Literature and Linguistics*. Viena, 2018. № 4. С. 40–43.
5. Шевченко Т. Н. Категория пространства в эссе: к постановке вопроса. *Filologické vědomosti*. Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ», 2019. № 1. С. 24–28.
6. Шевченко Т. М. Наративно-ментативні особливості есе епістолярного типу в сучасній українській літературі («Листи з Києва» С. Павличко). *Studia Ukrainica Posnaniensia*, 2019. Vol. VII(2). С. 183–192.
7. Shevchenko T. Urban space in essays of Yuri Andrukhovych (based on the book «Lexicon of Intimate Cities»). *Journal of Danubian Studies and Research*. 2018. Vol. 3, № 8. P. 15–23.
8. Шевченко Т. М. Есеїстичний цикл як умовна цілісність («П'ять книжок» І. Андрусяка). *Вісник Одеського національного університету*. 2018. Т. 23. Вип. 1 (17) Філологія. С. 116–125.
9. Шевченко Т. М. Письменницька есеїстика: осмислення феномену. *Вісник Одеського національного університету*. 2019. Т. 24. Вип. 2(20) Філологія. С. 113–124.

Додаткові публікації

1. Шевченко Т. М. Жанрові особливості збірки Соломії Павличко «Листи з Києва». *Формування національних і загальнолюдських цінностей в українському суспільстві*. Харків: ФОП Лібуркіна Л. М., 2006. С. 78–86.

2. Шевченко Т. М. «Спроби» Ю. Андруховича: нові можливості жанру. *Море*. 2006. № 4. С. 124–125.
3. Шевченко Т. М. Новелістика Євгенії Кононенко у контексті сучасної української «малої прози». *Море*. 2006. № 2. С. 105–110.
4. Шевченко Т. М. Жанрові особливості публіцистики Костянтина Москальця. *Спочатку було слово... : збірник на пошану професора Олександра Александрова з нагоди 60-річчя*. Одеса: Астропринт, 2007. С. 400–408.
5. Шевченко Т. М. Дискурсивна практика: окреслення поняття. *Актуальні питання документознавства та інформаційної діяльності: теорії та інновації* : зб. матеріалів IV Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 23-24 березня 2018 р. / під заг. ред.: В. Г. Спрінсяна. Дніпропетровськ: Середняк Т. К., 2017. С. 426–431.
6. Шевченко Т. М. Особливості ментативу в сучасній українській есеїстиці. *Комунікативний дискурс у полікультурному просторі* : матеріали Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (6-7 жовтня 2017 р.). Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. С. 102–103.
7. Шевченко Т. М. Есе як дискурсивна практика: до постановки проблеми. *Срібний вік: діалог культур*. Збірник наукових статей за матеріалами IV Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті професора С. П. Ільйова, відп. ред. Н. М. Раковська. Одеса : Астропринт, 2018. С. 290–303.
8. Шевченко Т. М. Традиції дзуйхіцу в сучасній українській літературі. *Національна ідентичність в мові і культурі* : збірник наукових праць / За заг. ред. А. Г. Гудмана, О. Г. Шостак. Київ : Талком, 2018. С. 59–63.
9. Шевченко Т. М. Поняття мікронаративу в тексті есе як дискурсивній практиці. *Актуальні питання документознавства та інформаційної діяльності: теорії та інновації* : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 27-29 березня 2019 р. / під заг. ред. В. Г. Спрінсяна. Дніпро : Середняк Т. К., 2019. С. 510–515.

АНОТАЦІЯ

Шевченко Т. М. Есеїстика українських письменників як феномен літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст. : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 584 с.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальностей 10.01.01 – українська література, 10.01.06 – теорія літератури. – Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, 2020.

Дисертацію присвячено письменницькій есеїстиці в українській літературі кінця ХХ – початку ХХІ століття. Запропоновано осмислення есею

як жанру, метажанру й дискурсивної практики водночас. Зокрема, обґрунтовано есей як дискурсивну практику – художньо й соціокультурно зумовлену сполуку процесів суб'єктивно-рефлексивної діяльності в певний період існування літератури. Уперше розроблений погляд на есей як практику відкрив нові перспективи осмислення цього складного феномена, перш за все, в аспекті текстуальних способів існування висловлювання, передусім, з огляду на чинники текстопородження, форми й засоби авторської (само)ідентифікації, референтну подієвість, специфіку ментальної ситуації тощо.

Осмислено письменницьку есеїстику кінця ХХ – початку ХХІ століття в ментативно-наративному дискурсі. Обґрунтовано ментатив як референцію до власне мислення у його мовленнєвій практиці, запропоновано поняття екzogінаратора – оповідача, який стає мислителем в есеїстичному дискурсі. Проаналізовано й форми ансамблевого об'єднання есеїстики письменників. Окремий пласт дослідження присвячено топологічно-рефлексивним особливостям письменницької есеїстики в сучасній українській літературі. Зроблено висновок про письменницьку есеїстику кінця ХХ – початку ХХІ століття як виняткову частину сучасного літературного процесу і як стійкий культурний та художній феномен мистецтва загалом.

Ключові слова: есей, жанр, метажанр, практика, ментатив, дискурс, екzogінаратор, збірка, топологічна рефлексія, літературний процес.

АННОТАЦІЯ

Шевченко Т. М. Эссеистика украинских писателей как феномен литературы конца ХХ – начала ХХІ в. : монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальностям 10.01.01 – украинская литература; 10.01.06 – теория литературы. – Институт литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины, Киев, 2020.

Диссертация посвящена писательской эссеистике в украинской литературе конца ХХ – начале ХХІ века. Предложено осмысление эссе как жанра, метажанра и дискурсивной практики одновременно. В частности, обосновано эссе как дискурсивную практику – художественно и социокультурно обусловленное соединение процессов субъективно-рефлексивной деятельности в определенный период существования литературы.

Впервые обоснованы научные подходы к коммуникативным аспектам функционирования эссе в контексте новых перспектив изучения культурной антропологии и антропологии текста. Исследование проведено, прежде всего, в аспекте текстовых способов высказывания, с учетом факторов текстопороджения, форм и средств (само)идентификации образа (голоса) автора, референтной событийности, специфики ментальной ситуации и тому подобное.

Изучена писательская эссеистика конца XX – начала XXI столетия в ментативно-нарративном дискурсе. Обоснован ментатив как референция к собственно мышлению в его речевой практике, предложено понятие экзоинарратора – рассказчика, который становится мыслителем в эссеистическом дискурсе. Проанализированы и формы ансамблевого объединения эссеистики писателей. Отдельный пласт исследования посвящен топологически-рефлексивным особенностям писательской эссеистики в современной украинской литературе. Сделан вывод о писательской эссеистике конца XX – начала XXI века как об исключительном явлении современного литературного процесса и как об устойчивом культурном и художественном феномене искусства в целом.

Ключевые слова: эссе, жанр, метажанр, практика, ментатив, дискурс, экзоинарратор, сборник, топологическая рефлексия, литературный процесс.

SUMMARY

Shevchenko T. M. Essays of Ukrainian writers as a phenomenon of the end of the XXth – beginning of the XXI century: monograph.

Thesis for a Doctoral Degree in Philology. Speciality 10.01.01. – Ukrainian literature, 10.01.06 – Literature theory. – Taras Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

Dissertation in the form of a monograph is devoted to writer's essay in Ukrainian literature of the end of XX-beginning of XXI century. As a result of the systematic analysis of a significant amount of essayistic texts in contemporary Ukrainian literature, it is suggested to define essay as a genre, meta-genre and discursive practice all at the same time. The intentions of essay as a genre are aimed at a particular – personal – way of presenting the subject of speech. The meta-genre nature of the essay is conditioned by the variability of the means of fictional-reflective modeling of the world, going beyond only one type of creativity. For the first time, the comprehension of essay as a discursive practice as an artistically and socioculturally conditioned connection of the processes of creation and distribution of certain kinds of subjective-reflexive activity during a certain period of existence in literature is offered. Essay as a discursive practice requires special methods of reading it. Some of the basic ones include the technique of existential (in-depth, slow) reading, which involves a step-by-step, thoughtful decoding of the author's meanings, focused primarily on the reader-intellectual, and associative reading, which was tested on the basis of modern Ukrainian literary essays, by paying attention to the keywords that grow into word sequences.

The monograph also offers a comprehension of writer's essay of the end of the XX – beginning of the XXI century in the mental-narrative discourse. It is proven that mentative, as a reference to thinking itself in one's speech practice, same way as the statements that generate mental events (changes in perception of the world) in

reader's mind, is present in the majority of works in modern Ukrainian literature, which we qualify as essayistic. For essay as a discursive practice, we are offered the concept of exoginarrator – a narrator who becomes a thinker, a mediator in an essayistic discourse.

We also analyzed forms of ensemble association among essay writers on the basis of about 150 compilations of contemporary Ukrainian writers. It is proven that compilation is the most productive form of essayistic integration of texts in modern Ukrainian literature. Taking into account the analysis of the compositional organization of a series of collections by Y. Andrukhovych, O. Zabuzhko, S. Protsyuk, it is proven that they all share such features as openness, non-hierarchy of components, interchangeability of components, motile nature of structure, nonlinearity, fragmentation and mosaic, traditional for postmodernism. It is explained why regarding the present circumstances, by connecting identical works, essays assume the function of a mouthpiece of writers' positions, since, by being compiled in a certain way, it acquires more expressive semantic-emotional factors for influencing the recipient.

Among compositional and organizational principles of uniting collections into structures, we have distinguished the following ones: rhizome as repeatability, understatement, continuity within a certain set, outlined by the author himself (in some cases – by the publishing house); arranging texts around a specific kernel to which other elements are layered, keeping in touch with this core, stacking within the integrity of certain blocks, which in turn can form mini-integrals, visually delineated as sections, divisions, and parts; editing, stringing, summing, adding, etc.

Another section of research is devoted to the topologically-reflexive features of writer's essay in contemporary Ukrainian literature, different types of creativity are systematized based on the author's self-identification with a certain topos, which implies a certain clot of thought generated by the author's consciousness in a form of mentative formation, artistic adoption of topos with words.

All these and other analyzed aspects made it possible to make conclusions about the literary essay of the end XX – beginning of XXI century as an exceptional part of modern literary process and as a stable cultural and artistic phenomenon of art in general. Considering the analysis of its nature, traditions, origins, context-organizational factors, variety of thematic and reflexive expanses, there is every reason to claim that contemporary writer's essay is a holistic phenomenon of modern Ukrainian literature, which develops according to its internal principles and situations as a result of current cultural era. It is entirely self-contained multifaceted creativity work, marked by polyphonic artistic initiatives that are gaining momentum.

The dissertation in the form of a monograph substantiates why, how, with the help of what factors, essays today have taken a leading position among other genres and types of literary creativity. Essay is a personal, associative and emotional work, fundamentally non-systematic, actualized by author's subjectivity and clearly multifaceted versatility of narration, but it has won the attention of both contemporary writers and readers in the realities of transitional era, experienced by Ukrainian culture.

Key words: essay, genre, meta-genre, practice, mentality, discourse, exoginarrator, compilation, topological reflection, literary process.